

Apie knygą

Pažaislio vienuolynas šiandien atlieka plačią religinę ir kultūrinę misiją – tai ir Šv. Kazimiero moterų kongregacijos pagrindinis vienuolynas, ir noriai lankomas Baroko dailės ir architektūros objektas. Pažaislio kultūros centro prižiūrima veikia muziejinė ekspozicija, vienuolyno patalpose organizuojamos paskaitos, ekskursijos, koncertai, netgi ilgametis tarptautinis muzikos festivalis. Panašiai nevienalytė ir Pažaislio vienuolyno **vietos** istorija – iš pradžių tai buvo kamaldulių vienuolynas, vėliau stačiatikių, tarpukariu perduotas seserims kazimierietėms, o sovietmečiu, likvidavus vienuolijas, jis buvo ir formaliai išsklaidytas, priskiriant įvairioms pasaulietinėms įstaigoms. Visgi tai, ką šiandien Pažaislyje matome išbarstytą po įvairias veiklas ir pajungtą skirtingiems tikslams, kadaise buvo pastatyta ir įrengta dėl vieno: būti kamaldulių Monte Koronos kongregacijos vienuolynu, kad jam užrašytos valdos leistų savarankiškai funkcionuoti, o vienuoliams – išgyventi. Pažaislis statytas ir puoštas, idant šlovintų Dievą bei primintų vienuolyno fundatorių ir jo giminę. Vienuolynas turėjo tapti vienu Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių provincijos centrų, mat jame buvo įsteigtas ir noviciatas. Būtent toks vienuolynas ir veikė nuo įsteigimo 1664 iki uždarymo 1831 metais.

Šios knygos tikslas ir yra kuo plačiau atskleisti minimo laikotarpio vienuolyno istoriją, geriau pažįstant jo pirminę prasmę ir tęstinę vertę. Ją rašydamas stengiausi vienodai atidžiai išstudijuoti ir finansinę, ekonominę vienuolyno funkcionavimo pusę (kokios pajamos, iš kur gaunamos, kaip leidžiamos, kaip kito), ir liturgiją (pamaldų rutiną: kiek ir kada buvo meldžiamasi, kokios šventės švenčiamos), rūpestingai nušviesti pastatų istoriją, o taip pat aprašyti vienuolių kasdienybę (kas buvo veikama ne pamaldų metu, kokių nusižengimų pasitaikydavę, kas buvo valgyta, auginta ir pan.). Viso šito siekdamas analizavau įvairius šaltinius – formalius vienuolijos, vienuolyno veiklos, vienuolių susirašinėjimo, bylinėjimosi dokumentus, vienuolyno aprašymus. vykta į komandiruotes, o taip pat naudojamosi ankstesnio projekto apie Pažaislio vienuolyno statybos istoriją metu sukauptomis istorinių šaltinių kopijomis iš Italijos ir Gruzijos archyvų. Kadangi iki šiol daugiausiai tyrinėtojų rašyta apie Pažaislio daile ir architektūrą, platesnis žvilgsnis į vietos kamaldulių istoriją leis geriau pažinti patį vienuolyną, atpažinti jo simbolius, iš naujo perskaityti menines reikšmes.

Knyga yra ilgai brendusi, ji savitai uždaro ilgamečių tyrinėjimų lauką. Pirmos publikacijos Pažaislio istorijos temomis žurnale *Naujasis Židinys-Aidai* pasirodė dar 1994–1995 m., tačiau vėliau įvairios kitos temos vis viliojo į šoną. Buvo daug įdomių tyrimų ir atradimų, straipsnių, pranešimų ir knygų, bet prie Pažaislio mane „fiziškai“ grąžino Eugenijus Karpavičius (1953–2010) ir Kęstutis Stoškus, su kuriais įgyvendinome labai įdomią mintį išleisti knygą-albumą *Pažaislis: Menas ir istorija* (2005). Knyga populiarus pobūdžio, bet mums pavyko į tą patį objektą pažvelgti iš skirtingų pozicijų – man iš istorinės, Kęstučiui iš fotografo, o Eugenijui – iš pasakotojo vaizdu ir tekstu. Nors knyga pavyko tikrai neblogo, bet tada atėjo aiškus supratimas, kad apie Pažaislį žinau nemažai, bet nepakankamai, o noriu sužinoti ir kitiems papasakoti. Taip prasidėjo ilga kelionė po archyvus, bibliotekas, stažuotės ir medžiagos rinkimas. Ir knygos, kurios pasirodė vėliau, liudija, koks įvairiapusis, platus ir įdomus gali būti Pažaislio tyrinėjimas. Neskaitant straipsnių įvairiomis kalbomis, pranešimų konferencijose, buvo parengta ir publikuota: monografija *Pažaislio vienuolyno ir statybos istorija* (2013), įvairių autorių straipsnių rinktinė *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija* (2014), dvi skirtingo tipo šaltinių publikacijos *Pažaislio legendos ir tikrovė: XVIII–XIX a. aprašymai* (2014) ir *Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai* (2019). Galiu prisipažinti, kad labai mėgavausi tuo darbu, po truputį į plačius viešumos vandenį išplukdydamas vis šį naują apie Pažaislio vienuolyno istoriją. Mane visuomet visų pirma domino kamalduliškas, ankstyvasis Pažaislio istorijos tarpsnis (1664–1831), todėl jam ir skirta ši ligtolinius tyrimus apibendrinanti monografija. Ir aprėpti norėjosi ne tik kamaldulių laikotarpį Pažaislyje, bet ir jų pačių istoriją. Mat taip jau nutinka, kad Pažaislis visų pirma patraukia dėmesį savo išskirtine menine raiška. Ir ji tikrai didinga, neeilinė ne tik visos LDK, bet ir Europos kontekste. Išskirtinis įgaubtas fasadas, kuris iki tol praktiškai buvo nenaudotas, šešiakampis bažnyčios planas, turtinga puošyba marmuru, aukščiausio lygio stiuko lipdyba, drožyba ir tapyba išskiria šį vienuolyną tarp kitų. Tačiau sutelkiant dėmesį vien į meninę išraišką, į tolimą planą nutolsta vienuolių gyvenimas. Man irgi, tyrinėjant pirmiausia menines Pažaislio vertybes, šis vienuolynas atrodė tarsi bešeimininkis, tarytum apgyventas vaiduoklių – žmonių, kurių mes praktiškai nepažįstame, nieko apie juos nežinome, nedrąsu nė prisiartinti. Vienuolyno pastatų ir interjero meninė išraiška – kaip kiaušinio lukštas: kartais prastokas, silpnas, kartais paprastas ir tvirtas, o kartais, ypač per Velykas – puošnus ir gražus. Tačiau ne lukštas juk yra kiaušinio esmė, o tai, kas po juo. Jei norime su vienuolynu susipažinti, jį suprasti, bent kiek pažinti, mes turime patekti po tuo

il. XV

paviršiumi, gilintis į pačių kamaldulių gyvenimą. Todėl ši knyga – kuklus bandymas perteikti tą vidų, atskleisti ir suformuoti Pažaislio kamaldulių istorijos vaizdą.

Šito siekiant judama anaipol ne žinyno ar enciklopedijos keliu. Kai kuriais klausimais išties norėjosi pateikti platesnių žinių, o kai kas tiesiog aptarta bendrai vien kontekstui praskleisti. Pagaliau juk neįmanoma istoriniame pasakojime pasiremti visais prieinamais istoriniais šaltiniais. Šioje knygoje labai nedaug pasakojama apie Pažaislio kamaldulių vienuolyno uždarymą. Bet juk apie tai galima parašyti atskirą knygą! Kaip buvo išparceliuotas kamaldulių turtas, kokie jo vienetai išlikę, kokios jų istorijos, kokie vienuolių likimai, kas keitėsi vienuolyne jį perėmus stačiatikiams? Kažkiek apie tai jau yra rašiusi Halina Kairiūkštytė-Jacinienė, tačiau šie klausimai ir toliau tyrinėtini. Kai kurie XIX a. pradžios Pažaislio lankytojai (Carl Fayerabend, Julijonas Ursinas Niemcevičius) stebėjosi, kad vienuoliai nesidomi istorija, paveikslų ir freskų ikonografija, galgi nė nevertina to supančio meno. Nežinau, ar taip būta iš tiesų, bet rašant šią knygą dėmesys meno istorijai irgi nebuvo pirmaeilis. Gilintis, kaip vienuoliai suprato, į ką kreipė dėmesį ir apie kokias menines problemas diskutavo, būtų tikrai įdomu, bet, deja, apie tai visai nieko nekalba šaltiniai. Tai, apie ką šaltiniai kalba: menininkų ir užsakovų sumanymai ir jų realizacijos Pažaislyje, – labai įdomu ir įtraukia, tačiau tai jau vėlgi kiek labiau nuo pačių kamaldulių nutolusi istorija. Todėl ir pasirinkau knygoje tokias temas, kurios, man atrodo, kuo įvairiau ir plačiau pasakoja apie Pažaislio kamaldulius. Šios knygos pagrindiniai siužetai – tai patys kamalduliai ir Pažaislio kasdienis gyvenimas. Jos šiek tiek persidengia, ir tai normalu. Kartais biografinės žinios pakartojamos prie pareigų aptarimo ar, pavyzdžiui, nagrinėjant laidotuves. Gyvenime juk irgi neišvengiamo pasikartojimų, o du tris kartus skirtingame kontekste pakartota informacija tik sustiprina įvykio ar fakto reikšmės suprantamumą. Pirmoje knygos dalyje stengiasi aptarti bendrus dalykus – kamaldulių konstitucijas, liturgiją, pareigas, stojimus į vienuoliją, vardus ir gerbiamus šventuosius, nusizengimus ir geriausius pavyzdžius, ligas ir laidojimo tradicijas. Nors tai ir bendros temos, pirmiausia orientavausi į Pažaislio patirtį, kontekstinę informaciją palikdamas fone. Norintis suprasti Pažaislio kamaldulių ar meno istoriją turi žinoti, kas yra bendra, simptomiška, o kas skirtinga, ir kokie konkretūs pavyzdžiai tai parodo. Aptardamas Pažaislio vienuolyno kasdienybę dėmesį sutelkiau į ūkį, valdas, finansines galimybes, pajamų šaltinių ir išlaidų paskirtį, galų gale – kaip vienuoliai gyveno, bendravo, ką valgė. Dauguma klausimų aptariami naujai arba pirmą kartą taip plačiai. Kai kurie knygos skyreliai atrodo kaip atskiri pasakojimai, tačiau skaitant sekantį vėl galima susidurti su anksčiau minėtais herojais arba jų kaimynais.

Nusakydamas savo siūlomus Pažaislio kamaldulių tyrinėjimus sąmoningai vengiu žodžio „išsamiai“, kadangi nieko apie Pažaislį išsamiai neišmanau. Istoriniai šaltiniai – tai tarytum mažos skylutės sienoje, pro kurias matyti tik labai ribotas vaizdas, negana to, pro vieną skylutę jis atrodo vienaip, bet pažvelgus pro kitą – vaizdas jau kitoks. Galgi nė nekeista, kad dauguma istorikų nuo to įtempto žvalgymosi pradeda nešioti akinius, aš ir pats berašydamas šią knygą buvau priverstas anuosius įsigyti. Dažniausiai dėl daugelio dalykų keliamos hipotezės, spėliojama, ginčijamasi. Ir būna neteisis tas, kuris tvirtina perpratęs ir gali pasakoti viską, ir dar teisingai. Tiesą pasakius, tikras džiaugsmas yra ne suklysti, o suklydusį pataisyti. Todėl tikiu, kad ši knyga suteiks nemažai džiaugsmo ir kitiems tikslinant, pataisant ar praplečiant pasakojimą apie Pažaislio kamaldulius. O kol kas tuos, kurie vis dar su knyga, kviečiu tyliai praverti šoninius vartelius ir užėiti į Pažaislio vienuolyną. Ne šiandienį, o tą – XVII–XIX a. kamaldulių vienuolyną.

Istoriografija

Apie Pažaislio vienuolyną rašyta nemažai, tačiau visų pirma – meno istorijos aspektu. Vienuolynas jau nuo XIX a. domino kaip unikalus, vertingas, neblogai išlikęs architektūros ir dailės objektas, todėl jau XIX a. pradžioje jis patekdavo tarp lankytinų vietų, o nuo XIX a. vidurio – į žymiausių Lenkijos ir Lietuvos istorijos senovės paminklų ir meno istorijos sąvadus¹. Tai, kad Pažaislis traukė XVIII–XIX a. keliautojus, palikdavusius platesnių ar siauresnių pasakojimų, rodo, kad atokiau nuo Kauno įrengtas vienuolynas buvo neblogai žinomas. Aišku, tuometinis vienuolyno iširtumas buvęs menkas, publikacijose nerasime kažkokių patikimų ir tvirtų žinių, tačiau jos skatino domėtis Pažaislio eremu. XIX a. pabaigoje buvo publikuotas pirmas vienuolyno istorijai skirtas straipsnis², o XX a. pradžioje – ir nedidelė knygelė³. Abi rusiškos publikacijos daugiausiai sėmėsi žinių iš vienuolyno dokumentų, neretai

1 *Pažaislio legendos ir tikrovė: vienuolyno XVIII–XIX a. aprašymai*, parengė ir vertė Mindaugas Paknys, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 79–80, 93–101.

2 Павел Силин, Пожайский Успенский первоклассный монастырь, *Памятная книжка Ковенской губернии на 1890 года*, Ковна, 1889, p. 261–278. Taip pat su vertimu republikuota knygoje: *Pažaislio legendos ir tikrovė*, p. 189–214.

3 Михаил Пашкевич, *Пожайский успенский первоклассный монастырь*, Вильна: [Пожайский монастырь], 1906, p. 1–89.

informaciją pateikdavo tendencingai ar ne visai tiksliai, ypač kalbant apie seniausius laikus. Tačiau galima neabejoti, kad tai buvo pirmieji akademiniai tekstai apie vienuolyno istoriją. Po šių straipsnių pasirodė ir populiaraus pobūdžio publikacijų⁴, tačiau netrukus Pažaislio praeities ieškojimuose įsigalėjo meno istorijos interesai. Ir tai visiškai nestebina. Patys kamaldulių vienuoliai jau seniai buvo ne tik palikę vienuolyną, bet ir išvykę iš šalies, Pacų giminės tyrinėjimai buvo pasistūmę į priekį⁵, tačiau sausos žinios apie LDK kanclerio Kristupo Zigmanto Paco funduotą Pažaislio vienuolyną istorikų pernelyg nedomino. Taigi pagrindinis dėmesys susitelkė į neginčijamai svarbias Pažaislio menines vertybes. Šie tyrimai, pradėti daugiau nei prieš šimtą metų, Pažaislio istoriografijoje dominuoja iki šiol.

Dar XIX a. pabaigoje informaciją apie Pažaislio statyboms XVII a. pabaigoje siunčiamus marmurus – susirašinėjimą, užsakymų išsiuntimo lydraščius, sutartis – paskelbė Julian Pagaczewski⁶. Nors publikacijoje dokumentų tekstai nebuvo skelbiami, o tik aprašyti, tačiau tai buvo atlikta pakankamai preciziškai, tiksliai ir tai tapo rimtu pamatu vėlesniems Pažaislio marmuro istorijos tyrinėjimams⁷.

Dar XIX a. į išskirtinę Pažaislio bažnyčios sienų tapybą dėmesį buvo atkreipęs ne vienas keliautojas, todėl netrukus jais pasekė ir menotyrininkai. Zygmunto Batowskio straipsnis buvo novatoriškas ir pirmas, kuriame išsamiai nagrinėjamos bažnyčios ir vienuolyno freskos, be to, jis visiškai teisingai spėjo, kad prie jų sukūrimo prisidėjo tuo metu dar mažai pažįstamas italų tapytojas Michelangelo Palloni⁸. Neatsitiktinai po gero dešimtmečio talentingusia tarpukario lietuvių menotyrininkė Halina Kairiūkštytė-Jaciniene disertacijos temai Ciūricho universitete pasirinko

4 Hans Marwitz, *Kloster Pozajscie*, Kowno: Kownoer Zeitung, 1916, p. 1–32; K. Jonkaitytė, Pažaislio vienuolynas, *Naujoji vaidilutė*, 1927, nr. 1, p. 16–25.

5 Józef Wolff, *Pacowie: Materyjały historyczno-genealogiczne*, Petersburg: F. Suszczyński, 1885.

6 Julian Pagaczewski, Marmury i roboty kamieniarskie dostarczone w latach 1675–1690 do Eremu w Pożajściu, *Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków: Akademia umiejętności, 1898, t. VI, z. 2–3, p. 52.

7 Irena Rolska-Boruch, Kościół i mauzoleum Paców w Pożajściu w świetle nieznaných archiwaliów (1675–1709), *Barok XV/1* (29), 2008, p. 139–148; Mindaugas Paknys, Fundatorių Pacų sarkofagai Pažaislyje, *Dangiškieji globėjai, žemiškieji mecenatai*, sudarė Jolita Liškevičienė, [*Acta Academiae Artium Vilnensis*, 60], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011, p. 75–82. Plačiausiai marmuro istorija Pažaislyje ir jo reikšmė bendrame XVII a. kontekste aptarta publikacijoje: Michał Wardzyński, Marmur i kamień w zespole eremu kamedulów w Pożajściu. Analiza historyczno-materiałoznawcza i problematyka artystyczna, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, sudarė Mindaugas Paknys, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 197–264.

8 Zygmunt Batowski, Malowidła w kościele pokamedulskim w Pożajściu, *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1911–1914*, t. V, Wilno, 1914, p. 38–60.

būtent Pažaislio vienuolyno istorinius ir menotyrinius tyrimus. 1928 m. apgintoje disertacijoje, 1930 m. pasirodžiusioje atskira knyga⁹, išsamiausiai ir nuosekliausiai atrodė Pažaislio sienų tapybos pristatymas, pirmą kartą smulkiai nagrinėjant ir pristatant freskų ir paveikslų ikonografinius siužetus, užtapytas scenas, pristatant tapybos istoriją. Tiesa, Kairiūkštytė-Jacinienė tegul ir labai stipriai pastūmėjusi pirmyn Pažaislio tapybos tyrinėjimus, ignoravo siūlymą freskų autorystę priskirti Palloniui, kaip autorių įvardydamą niekur kitur istoriniuose šaltiniuose neminimą tapytoją Delbene. Ši pavardė trims dešimtmečiams įsitaisė akademiniuose ir populiariuose tekstuose, ypač kalbant apie aukšto lygio bažnyčios freskas. Kartu primintina, kad nors tapyba Kairiūkštytės-Jacinienės darbe buvo visų tyrimų leitmotyvas, ji atliko kur kas daugiau: į vieną istorinį pasakojimą apjungė visas iki tol skelbtas žinias apie Pažaislį, savarankiškai ieškojo archyvinių dokumentų ir dalį jų paskelbė knygoje, pirmoji atliko Pažaislio bažnyčios architektūros palyginimus su vienalaikė XVII a. architektūra ir pirmoji, beje, gana tiksliai, – nurodė galimus Italijos bažnyčių pirmavaizdžius, galėjusius įtakoti kuriant Pažaislio vienuolyno architektūrą. Galima drąsiai sakyti, kad Kairiūkštytės-Jacinienės disertacija ir knyga apskritai buvo pirmas europinio lygio tyrimas lietuvių meno istoriografijoje¹⁰; sunku pervertinti jos indėlį ir apskritai Pažaislio istorijos istoriografijoje.

Grižkim prie sienų tapybos tyrimų. XX a. septintame dešimtmetyje Pallonio kūryba susidomėjo lenkų menotyrininkas Mariusz Karpowicz, publikavęs šiam tapytojui skirtą knygą¹¹. Jis nuveikė tikrai reikšmingą darbą ir gana taikliai nustatė florentiečio darbų autorystę įvairiose vietose, tarp jų ir Pažaislyje. Knygoje jis aptarė svarbiausias Pallonio freskas Pažaislyje, nurodė jų ikonografiją. Beje, Karpowicz savo

9 Halina Kairiūkštytė-Jacynienė, Pažaislis, ein Barockkloster in Litauen, *Tauta ir žodis*, t. 1 (6), Kaunas, 1930, p. 1–172. Supaprastinti jos tyrinėjimai lietuviškai paskelbti po 30 metų: Halina Kairiūkštytė-Jacinienė, Juozas Baršauskas, *Pažaislis*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, o pilnai išversta į lietuvių kalbą knyga paskelbta tik XXI a.: Halina Kairiūkštytė-Jacinienė, *Pažaislio baroko vienuolynas Lietuvoje*, parengė Laima Šinkūnaitė ir Vidmantas Jankauskas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001.

10 Apie Kairiūkštytė-Jacynienę plačiau žr.: Janina Bielinienė, H. Kairiūkštytė-Jacynienė, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 228–245; Jolanta Marcišauskytė-Jurašienė, Įžymi, bet nepažinta meno istorikė Halina Kairiūkštytė-Jacynienė, *Moters savastis dailėje*, sudarė Ramutė Rachlevičiūtė, [*Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 62], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011, p. 65–79.

11 Mariusz Karpowicz, *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa: PWN, 1967. Puikus menotyrininkas visiškai teisingai Palloniui priskyrė freskų Vilniaus katedros Šv. Kazimiero koplyčioje autorystę, nors kiek skubotai susiejo Palloni ir su freskomis Vilniaus Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčioje, kas kelia pagrįstą abejonių.

mintis dėl Pallonio darbo Pažaislyje dėstė ir ankstesniuose straipsniuose¹², o tam netruko pritarti ir klaidą dėl Delbene pripažinusi Kairiūkštytė-Jacinienė¹³. Taigi sienų tapybos, kurios Pažaislyje yra daugiausiai iš visų XVII a. LDK bažnyčių, tyrimų šulais ir laikytini Batowski, Kairiūkštytė-Jacinienė ir Karpowicz. Įvairių smulkesnių šios temos klausimų, žinoma, liko, tačiau imantis juos tyrinėti pradininkų darbų ignoruoti nevalia. Vėliau atskirus siužetus, freskų grupes ar bendrą ikonografinę programą tyrinėjo Birutė Ruzgienė¹⁴, Laima Šinkūnaitė¹⁵, Mindaugas Paknys¹⁶. Jolita Liškevičienė gilinasi į malonėmis garsėjančio ir su popiežiaus dovana siejamo Švč. Mergelės Marijos su Kūdikiu paveikslo istoriją ir jo ikonografines ištakas¹⁷. Labai svarbius Pallonio tapybos tyrimus atliko italų menotyrininkas Giovanni Matteo Guidetti, ir ieškodamas ankstyvųjų jo darbų bei veiklos Italijoje liudijimų, ir nagrinėdamas

- 12 Mariusz Karpowicz, Palloni a Del Bene, *Biuletyn Historii Sztuki*, 1960, nr. 2, p. 126; idem, Kilka słów o Pożajściu i o mecenacie Paców, *ibid.*, 1961, nr. 2, p. 168–171; idem, Dwa kowieńskie portrety Paców. M. A. Palloni czy D. Szulc?, *ibid.*, 1963, nr. 3, p. 214–219; idem, Rodowód artystyczny Michelangelo Palloniego, *Rocznik Historii Sztuki*, 1964, t. 4, p. 179–213.
- 13 Halina Kairiūkštytė-Jacinienė, Ne Del Bene, bet M. Palioni, *Literatūra ir menas*, 1961-07-01; eadem, Apie Pažaislio freskų kūrėją M. A. Palioni, *ibid.*, 1965-08-07. Šiai autorystei netrukus pritarė ir išeivijos menotyrininkas: Paulius Reklaitis, Mykolas Arkangelas Palloni. Italų freskininkas Lietuvoje XVII amžiuje, *Aidai*, 1969, nr. 5, p. 213–217; republikuota: idem, *Prarastosios Lietuvos beieškant*, sudarė Vidmantas Jankauskas, Vilnius, 1999, p. 125–132.
- 14 Birutė Ruzgienė, Trys naujai restauruotos M. A. Palonio freskos Pažaislyje, *Muziejai ir paminklai*, nr. 7, Vilnius, 1985, p. 78–83; eadem, Buvusio Pažaislio bažnyčios prieangio freskos, *Menotyra*, t. 19, Vilnius, 1991, p. 19–40; eadem, Marijos išaukštinimas. Pažaislio freskų ikonografinė programa, *Naujasis Židinys*, 1992, nr. 2, p. 56–66.
- 15 Platūs tyrimai apibendrinti monografijoje: Laima Šinkūnaitė, *Kelionė į Ramybės kalną: Pažaislio kamaldulių vienuolyno dailės ikonologija*, Vilnius: Versus aureus, 2014.
- 16 Mindaugas Paknys, Istoriniai asmenys Pažaislio freskose, *Kultūros barai*, 2000, nr. 2, p. 61–65; idem, Pal. Bogumilas Pažaislio freskose, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2002, nr. 6, p. 315–322; idem, Postać fundatora w fresku Michelangela Palloniego w Pożajściu, *Artyści włoscy w Polsce. XV–XVIII wiek*, red. Joanna Pomorska, Warszawa: DIG, 2004, p. 293–299; idem, Życie i męczeństwo św. Brunona w cyklu fresków w Pożajściu pod Kownem, *Święty Brunon. Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła*, pod. red. Andrzej Kopiczko, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, 2009, p. 233–255; idem, Šv. Brunono Kverfurtiečio freskos Pažaislio kamaldulių vienuolyne, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 32, Vilnius, 2009, p. 173–192; idem, Realizacje Michelangelo Palloniego w Pożajściu, ze szczególnym uwzględnieniem cyklu fresków dotyczących życia bł. Bogumiła (nowe badania ikonografii przedstawień), *Michelangelo Palloni, malarz fresków*, red. Elżbieta Modzelewska, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Warszawie, 2017, p. 55–81.
- 17 Jolita Liškevičienė, Pažaislio Švč. Mergelės Marijos su Kūdikiu Jėzumi paveikslas: Kūrinio ikonografijos kilmė ir jo reikšmės kontekstas, *Kultiniai atvaizdai Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje: Importas ir sklaida*, sudarė Tojana Račiūnaitė, [*Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 69], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2013, p. 173–199.

konkrečius jo kūrinius Lietuvoje ir Lenkijoje¹⁸. Ne visuose jo straipsniuose nagrinėjami konkrečiai su Pažaisliu susiję kūriniai, tačiau visi straipsniai labai naudingi vienam talentingiausių XVII a. LDK dirbusių italų tapytojų geriau pažinti.

Šalia marmuro puošybos ir išskirtinės sienų tapybos svarbus Pažaislio bažnyčios dekoru akcentas yra ir skulptūrinė puošyba. Stiuko lipdyba Pažaislis novatoriškumu neprilygsta, pavyzdžiui, Vilniaus Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčiai, mat yra priskiriama kiek ankstyvesnėms itališkoms meninėms madoms. Tegul ir ne tokia avangardiška, Pažaislio stiuko lipdyba buvo aukšto lygio ir visavertiškai įsiliejo į bažnyčios dekoravimo programą. Ilgą laiką istoriografijoje neabejota, kad stiuko lipdybą Pažaislyje sukūrė italų dailininkas Giovanni Merli¹⁹ – vienas iš grupės šiaurės Italijos menininkų, kilusių iš Tičino rajono, Komo srities²⁰. Tačiau paskutiniai tyrimai atskleidė kur kas daugiau detalių apie menininko darbą Pažaislyje, jo kilmę ir kitus kūrinius²¹, o Pažaislio stiuko lipdyba, jos meninė vertė ir kontekstualumas išsamiai aptarti ir apibendrinti Aušros Vasiliauskienės straipsnyje²². Greta stiuko lipdybos Pažaislio bažnyčia, daugiausiai išorė, buvo

- 18 Giovanni Matteo Guidetti, *Novità e precisazioni sull'attività fiorentina di Michele Arcangelo Palloni*, *Artysci Włoscy w Polsce*, red. Joanna Pomorska, Warszawa: DIG, 2004, p. 265–292; idem, Palloni Michelangelo, *Lietuvos dailininkų žodynas*, t. 1: *XVI–XVIII a.*, sudarė Aistė Paliušytė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2005, p. 202–205; idem, Additional information about the sources of Michele Arcangelo Palloni's artistic language, *LDK sakralinė dailė: atodangos ir naujieji kontekstai*, sudarė Rūta Janonienė, [*Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 51], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 75–89; idem, Michele Arcangelo Palloni nell'eremo di Mons Pacis a Pažaislis: Nuove considerazioni, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 139–166; idem, „Szlachetny“ Michelangelo Palloni, malarz fresków: Florenckie świadectwa malarstwa ściennego, *Michelangelo Palloni, malarz fresków*, red. Elżbiety Modzelewskiej, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Warszawie, 2017, p. 39–50.
- 19 Remiantis dviem įrašais bažnyčios chore ir zakristijoje: H. Kairiūkštytė-Jacinienė, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 44.
- 20 Sigita Samuolienė, Komaskai ir stiuko lipdyba šiaurės Europoje bei Lietuvoje XVII a. II pusėje, *Nuo gotikos iki romantizmo. Senoji Lietuvos dailė*, sudarė Irena Vaišvilaitė, Vilnius: Academia, 1992, p. 56–72.
- 21 M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, 2013, p. 91–97; Rūstis Kamuntavičius, Aušra Vasiliauskienė, Puttini Pietro, Artisti del lago di Lugano e del Mendrisiotto in Lituania, creatori del Barocco del Granducato (dal XVI al XVIII sec.), *Arte e storia*, nr. 59: *Artisti del lago di Lugano e del Mendrisiotto nel Granducato di Lituania (dal XVI al XVIII sec.)*, Lugano: Ticino Management SA, 2013, p. 18–63; Aušra Vasiliauskienė, Maestri dello stucco: Influssi della scuola degli Artisti dei laghi sull'arte dello stucco in Lithuania (2a metà del XVII sec.), *ibid.*, p. 64–106; Giorgio Mollisi, Giovanni Maria Merlo (1631–1707): Uno scultore valsoldese fra l'Italia settentrionale e la Lituania, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 87–108.
- 22 Aušra Vasiliauskienė, Komaskų mokyklos atspindžiai ornamentinėje Pažaislio stiuko lipdyboje, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 111–136.

puošta smiltainiu, o ant baliustrados fasade bei vienuolyno vartuose buvo įrengta po keturias akmenines skulptūras, kurių šiandien išlikę tik pavieniai fragmentai. Tradiciškai²³, nors tikriausiai neteisingai, išlikę fragmentai priskiriami 1676 m. mirusiam akmentašiui Nicolausui Wolscheidui²⁴. Nepaisant to, galima numanyti, kad reprezentacines erdves puošusios skulptūros turėjo būti gana meniškos, tad ir fragmentų analizė svarbi geresniam Pažaislio pažinimui²⁵. Kol kas labai mažai tyrinėta Pažaislio medinė drožyba, panašiai kaip ir akmeninės skulptūros, teišlikusi fragmentiškai. Buvę bažnyčios altoriai, choro ir refektoriumo puošnūs suolai buvo sunaikinti, nors iš dalies (nemaža dalimi restauruota) išliko vertinga barokinė zakristijos ir kapitulos patalpos buazerija, kurios įrengimas datuojamas maždaug bažnyčios dekoravimo metu²⁶.

Pažaislio architektūra irgi seniai atkreipė tyrinėtojų dėmesį. Dar 1726 m. čia lankęsis profesionalus keliautojas Aubry de la Motraye, iki tol išmaišęs didžiąją pasaulio dalį, rašė, kad Pažaislio bažnyčia tokia puošni ir išskirtinė, kad ją lenkiančios nebent Romos jėzuitų bažnyčios²⁷. Todėl nieko keista, kad ieškant architektūros pirmavaizdžių, žvilgsniai irgi krypo į Italiją. Kairiūkštytė-Jaciniene nurodė akivaizdžius panašumus su Venecijos Santa Maria della Salute bažnyčia²⁸, Stefanija Čerškutė atkreipė dėmesį į Pažaislio vienuolyno plano panašumus su kitais Lenkijos ir Italijos kamaldulių vienuolynais²⁹, o Kęstutis Paulius Žygas – į planavimo geometriją ir eremo projekte užkoduotus simbolius³⁰; buvo rašyta ir apie eremo sodus³¹. Tačiau daugiausiai intriguojančių teiginių apie Pažaislio

23 H. Kairiūkštytė-Jaciniene, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 116, 226.

24 M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 88–89.

25 Laima Šinkūnaitė, Mikalojaus Wolscheido kūryba Pažaislio vienuolyne: Istorinės tikrovės rekonstrukcija, *Istorinė tikrovė ir iliuzija: Lietuvos dvasinės kultūros šaltinių tyrimas*, sudarė Dalia Klajumienė, [Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 31], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, p. 111–122.

26 M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 124.

27 Pažaislio legendos ir tikrovė, p. 15, 30.

28 H. Kairiūkštytė-Jaciniene, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 181–182.

29 Stefanija Čerškutė, Pažaislio ansamblio plano svarbesnieji bruožai, *Architektūros paminklai*, t. II, Vilnius, 1972, p. 72–88.

30 Kęstutis Paulius Žygas, The symbolic geometry of the baroque Camaldolese Monastery at Pažaislis, *Meno istorija ir kritika*, Kaunas, 2009, nr. 5, p. 154–180; idem, Snowflakes, Marian stars, and the Great Chain of Being – sexagram geometry at the Pažaislis Camaldolese monastery, *Meno istorija ir kritika*, Kaunas, 2014, nr. 10 (2), p. 121–132.

31 Mindaugas Paknys, Pažaislio kamaldulių sodai, *Sodai: tradicijos, įvaizdžiai, simboliai Lietuvos kultūroje*, sudarė Rūta Janonienė, [Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 88–89], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 69–75.

architektūrą paskutiniu metu skelbė lenkų menotyrininkai Karol Guttmejer ir minėtasis Karpowicz. Pirmasis nagrinėjo visų XVII a. Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių provincijos vienuolynų architektūrą, pažymėjo jų savitumus palyginti su Italijos architektūra, šiame kontekste aptarė ir Pažaislio vienuolyno planą bei bažnyčios architektūrą³². Detaliai nagrinėdamas Pažaislio vienuolyno ir bažnyčios planus, Guttmejer ieškojo analogijų, aptarė kupolo reikšmę, o taip pat atskleidė neįgyvendintą kupolo dekoravimo 12 apaštalių skulptūromis planą³³. Ne mažiau įdomių teiginių apie Pažaislio architektūrą paliko ir Karpowicz, pabrėžęs Pažaislio architektūros savitumą XVII a. antros pusės Europos, visų pirma – Italijos lauke, iškėlė Pažaislio plano atsiradimo aplinkybes ir galimus jo autorius³⁴.

Kai kuriose publikacijose pasirodydavo informacijos apie archyvuose saugomus dokumentus ar buvo apibendrinama Pažaislio vienuolyno istorija. Jau XIX a. pabaigoje tokią teminę publikaciją skelbė minėtasis Pagaczewski³⁵. Kairiūkštytė-Jaciniene iš įvairių publikacijų surinko informaciją, susijusią su Pažaislio statybomis, kurią papildė savo archyvinių paieškų rasta duomenimis ir šiuos šaltinius aprašė savo monografijoje, kurios prieduose pateikiama įvairių dokumentų nuorašų, o knygoje gausu istorinės informacijos iš Pažaislio XVII–XX a. istorijos³⁶. XX a. aštuntame dešimtmetyje Pažaislio vienuolyno dokumentų, pirmiausia atskleidžiančių vienuolyno statybą ir remontus, nuosekliai ieškojo Leonidas Žilevičius, deja, paskelbęs tik keletą straipsnių³⁷, o kitą surinktą medžiagą palikęs mašinraščiuose³⁸. Šiek

32 Karol Guttmejer, Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce, *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 8, red. Jerzy Lileyko i Irena Rolska-Boruch, Lublin, 2007, p. 55–80.

33 Karol Guttmejer, Pożajście, erem kamedułów i plan kościoła, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 51–82.

34 Mariusz Karpowicz, Włoska awangarda artystyczna w Polsce XVII w., *Barok*, I/2 (2), 1994, p. 15–46; idem, Artyści włoscy w Pożajściu: Pietro Puttini i Giovanni Merli, *Rocznik historii sztuki*, t. 21, Wrocław, 1995, p. 317–334; idem, Isidoro Affaitati i wkleśła fasada, *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, red. Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos i Michał Wardzyński, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010, p. 65–73.

35 J. Pagaczewski, op. cit., p. 52.

36 H. Kairiūkštytė-Jaciniene, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 85–151.

37 Leonidas Žilevičius, Nauja apie Pažaislio architektūros ansamblį, *Statyba ir architektūra*, 1981, nr. 12, p. 20–21; idem, Dailininkai M. Palonis ir J. Rosis. Pažaislio perstatinėjimai, jo nykimas, *Statyba ir architektūra*, 1982, nr. 1–2, p. 20–22; idem, Pažaislio kielikas nedingęs, *Kultūros barai*, 1989, nr. 2, p. 48–49.

38 Pažaislio medžiaga buvo renkama Paminklų restauravimo instituto užsakymu 1978–1982 m. ir sukaupta ataskaitose bei mokslinėse apybraižose, kurios dabar saugomos Vilniaus apskrities archyve, f. 5.

ties su Pažaislio steigimu susijusių dokumentų skelbė pranciškonas tėvas Viktoras Gidžiūnas³⁹. Tuo tarpu Karpowicz Pažaislyje dirbusių menininkų ištakų ieškojo Italijoje, Tičino regiono parapinių bažnyčių metrikų knygose⁴⁰. Suprantama, kad įvairius su Pažaisliu susijusius šaltinius skelbė ir šios knygos autorius⁴¹. Itin vertingą Pažaislio vienuolyno steigimo istorijos atpasakojimą, rastą Kamaldolio (Camaldoli) vienuolyno archyve, paskelbė Guidetti⁴². Istorinės žinios kartkartėmis būdavusios apibendrinamos platesniuose ar siauresniuose straipsniuose⁴³, taip pat atskirose populiaraus pobūdžio knygelėse⁴⁴.

Jei įvairūs meno istorijos klausimai aptarinėti gausiose publikacijose, tai apie pačius Pažaislio kamaldulius rašyta palyginti nedaug. Šiek tiek buvo rašyta bendrai apie kamaldulių dvasingumo aspektus⁴⁵, lygintas Pažaislio kamaldulių kasdienis gyvenimas

- 39 Viktoras Gidžiūnas, Šv. Benedikto regulos vienuoliai Lietuvoje: Kamalduliai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 6, Roma, 1985, t. 6, p. 43–94.
- 40 M. Karpowicz, Artyści włoscy w Pożajściu, p. 317–334.
- 41 Mindaugas Paknys, K. Z. Paco dvaro santykis su Pažaislio menininkais, *Menotyra*, 1998, nr. 1, p. 4–9; idem, Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca, *Biuletyn historii sztuki*, 2000, nr. 1–2, p. 153–162; idem, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*, p. 1–318.
- 42 Giovanni Matteo Guidetti, La relazione scritta da Giovanni degli Avogadri a seguito della sua visita all'eremo di Pažaislis nel 1680 in qualità vicario e visitatore generale di Lituania e Polonia, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 169–196.
- 43 Adolfas Raulinaitis, Pažaislio ansamblui 300 m., *Kultūros barai*, 1968, nr. 2, p. 23–27; Stefanija Čerškutė, Pažaislio ansamblis, *Statyba ir architektūra*, 1972, nr. 9, p. 30–31; eadem, Pažaislio vienuolynas, *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1987, p. 336–337; Stasys Meškauskas, Anuomet Pažaislyje, *Nemunas*, 1991, nr. 6, p. 22–24; Vytautas Levandauskas, *Kauno architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1991, p. 118–132; Stasys Meškauskas, Klasztor kamedułów w Pożajściu, *Lituanio-Slavica Posnaniensia. Studia Historiae Artium*, t. 5, Poznań, 1991, p. 95–115; Mindaugas Paknys, Pažaislio architektūrinis ansamblis – brandžiojo baroko pavyzdys, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos Suvažiavimo darbai*, t. XVI, Vilnius, 1996, p. 488–492; Laima Šinkūnaitė, Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje, *Darbai ir dienos*, t. 26, Kaunas, 2001, p. 7–28.
- 44 Stasys Meškauskas, *Pažaislis*, Vilnius: Mintis, 1983; *Pažaislis: Menas ir istorija*, sudarė Eugenijus Karpavičius ir Mindaugas Paknys, fotografavo Kęstutis Stoškus, Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2005; Rūstis Kamuntavičius, *Pažaislis: Pamatyti ir suprasti*, Kaunas: Lietuvos Didžiosios Kuni-
gaikštystės institutas, 2019.
- 45 Romualdas Dulskis, Šv. Brunono, mistiko ir apaštalo, figūra evangelizacinės bažnyčios misijos kontekste, *Tiltai. Priedas: mokslo darbai*, nr. 40: *Sielovados, kultūros ir mokslo sankirtos: Leidinys skiriamas vyskupo šv. Brunono Kverfurtiečio aukai ir garbei*, sudarė Stasys Vaitekūnas ir Arvydas Ramonas, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, p. 13–24; Rimgaudas Šiūlys, Šv. Brunono Kverfurtiečio dvasingumas, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 32, Vilnius, 2009, p. 163–171; Liudas Jovaiša, Šv. Brunono Kverfurtiečio kultas Lietuvoje: liturginis ir hagiografinis aspektas, *ibid.*, p. 195–206.

su gimininga kartūzų vienuolija⁴⁶, aptarti Pažaislio žemėvaldos dokumentai⁴⁷, nagrinėti vienuolyno fundavimo aspektai⁴⁸ ir fundatorių Pacų palaidojimas Pažaislyje⁴⁹. Apie konkrečius Pažaislio kamaldulius užsimenama straipsniuose, aptariančiuose vienuolių palaidojimus kriptoje⁵⁰, nagrinėtos vienuolių pareigos vienuolyne⁵¹, priėmimo į noviciatą tvarka⁵², eremo biblioteka ir vienuolių skaitytos knygos⁵³.

Šioje vietoje dera prisiminti, kad Pažaislio kamaldulių eremas tebuvo vienas iš septynių Lenkijos ir Lietuvos provincijos vienuolynų. Juose gyvenimo sąlygos ir aplinka skyrėsi, tačiau tradicijos, liturgija, netgi didžia dalimi įpročiai buvo gana panašūs. Vienuoliai neretai būdavo perkelti iš vieno eremo į kitą, pareigos skiriamos tik metams dviem, todėl bendros tradicijos ir papročiai netrukdamo paskliti po visą provinciją. Nors asmeninė draugystė tarp kamaldulių nebuvo prioritetas, tačiau daugelis jų vienas kitą arba pažinojo asmeniškai, arba žinojo iš kitų pasako-

46 Rafał Witkowski, Między regułą zakonną a rzeczywistością: Życie codzienne kamedułów i kartuzów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w., *Benediktiniškoji tradicija Lietuvoje*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2008 p. 115–134.

47 Ilona Czamańska, *Dokumenty klasztoru oo. kamedułów z Pożajścia w Państwowym Archiwum Historycznym w Tbilisi. Katalog*, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2012.

48 Mindaugas Paknys, Neregimoji Pažaislio fundacijos pusė, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1997, nr. 7–8, p. 291–299; idem, Kristupas Zigmantas Pacas ir jo aplinkos moterys, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 18. Vilnius, 2001, p. 367–376; Anna Sylwia Czyż, Treści ideowe wystroju kościoła i klasztoru w Pożajściu, *Kameduli w Warszawie 1641–2016: 375 lat fundacji eremu na Bielanych*, red. Karol Guttmejer i Anna Sylwia Czyż, Warszawa: Miasto stołeczne Warszawa, 2016, p. 305–333; Anna Sylwia Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa Zygmunta i Mikołaja Stefana*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2016, p. 282–375.

49 I. Rolska-Boruch, Kościół i mauzoleum, p. 139–148; M. Paknys, Fundatorių Pacų sarkofagai, p. 75–82; Anna Sylwia Czyż, O pochówkach serc Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Klary Izabelli de Mailly-Lascaris Pacowej oraz o nekropoli Paców w Pożajściu, *Biuletyn Historii Sztuki*, 2013, nr 4, p. 671–696; eadem, Urna su Klaros Izabelės de Mailly Lascaris-Pacienės širdimi, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 269–280.

50 Aušra Blinstrubaitė, XVII a. Pacų šeimos ir kamaldulių vienuolių laidojimo kriptų Pažaislyje išlikimas ir išsaugojimas, *Kauno istorijos metraštis*, t. VII, Kaunas, 2006, p. 43–62.

51 Mindaugas Paknys, Vienuolių pareigos Pažaislio kamaldulių vienuolyne 1718–1756 m., *Bažnyčios istorijos studijos*, t. V: *Religinės bendrijos Lietuvos istorijoje: gyvenimas ir tapatybė*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2012, p. 231–280.

52 Mindaugas Paknys, Kandidatai į kamaldulius: priėmimo į noviciatą XVIII a. viduryje Pažaislyje praktika, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 283–303.

53 Rafał Witkowski, Biblioteka kamedułów w Pożajściu, *Klasztory mnisze na wschodzie terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVII do początków XX wieku*, red. Andrzej Marek Wyrwa i Rafał Witkowski, Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014, p. 447–466; Arvydas Pacevičius, Pažaislio kamaldulių vienuolyno biblioteka: Raida, išsklaidymo keliai ir paveldas, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 307–345.

jimų. Tyrinėjant Pažaislį nėra tokia svarbi kitų provincijos vienuolynų statybų ir perstatymų, žemėvaldos ir ekonomikos istorija. Bendram provincijos istorijos supratimui svarbu žinoti, pavyzdžiui, kad Vygrių eremas buvo turtingiausias, gaudavo didžiausias pajamas, todėl galėdavo ne tik priimti daugiausiai vienuolių vienu metu, tačiau ir sušelpiti kitus kamaldulių vienuolynus. Tuo tarpu Šancų ar Bieniševo eremai nuolat susidurdavo su ekonominiais nepatogumais, jų pajamos buvo mažiausios. Provincijos istoriją ir atskirų vienuolynų tyrinėjimus paskutiniu metu itin išsamiai apžvelgė Rafał Witkowski⁵⁴. Kamaldulių istorijos problemoms provincijoje nusakyti buvo sudarytos kelios straipsnių rinktinės, kuriose daugiausiai svarstyti paskirų vienuolynų istoriniai klausimai⁵⁵. Išimtimi galima laikyti kun. Waldemaro Jano Pałęckiego monografiją⁵⁶, kur išsamiai nagrinėjamos Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių provincijos liturginės apeigos, paliečiami kai kurie kiti istoriniai klausimai, pristatomos eremuose minėtos šventės. Kai kurie provincijai bendri istoriniai klausimai aptarti ir atskirose publikacijose⁵⁷.

Monte Koronos kongregacija buvo trečioji kamaldulių vienuolijos kongregacija, besiremianti Šv. Benedikto regula ir šv. Romualdo mokymu, suformuota pagal pal. Pauliaus Justiniano atliktą vienuolijos reformą 1520 m. Seniausioji buvo Eremitų kongregacija, besigrupuojanti aplink pirmąjį, dar šv. Romualdo įsteigtą Kamaldoli vienuolyną. Vėliau nuo jos atskilo ir atskirą vadinamąją Murano kongregaciją sudarė

54 Rafał Witkowski, Prowincja polsko-litewska eremitów kamedulów kongregacji Monte Corona, *Pažaislio vienuolyno 350 metų istorija*, p. 17–46; M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 23–27; Lucyna Rotter, Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego, *Folia Historica Cracoviensia*, t. 11, Kraków, 2005, p. 73–90; Rafał Witkowski, Uwag kilka o eremach kamedulskich w Rzeczypospolitej szlacheckiej, *Historia bliższa i dalsza. Polityka–Społeczeństwo–Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski*, red. Stefan Kowal, Gerard Kucharski, Marian Walczak, Poznań–Kalisz: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM w Kaliszu, 2001, p. 161–225.

55 *Folia Historica Cracoviensia*, t. 11, Kraków, 2005; t. 17, Kraków, 2011; *Kameduli w Warszawie 1641–2016: 375 lat fundacji eremu na Bielanych*, red. Karol Guttmejer i Anna Sylwia Czyż, Warszawa: Miasto stołeczne Warszawa, 2016.

56 Waldemar Jan Pałęcki, *Stużba Boża kamedulów polskich: Tradycje życia pustelniczego w świetle potrydenckiej liturgii rzymskiej (1605–1963)*, Lublin: KUL, 2012.

57 Apie kamaldulių tradicijas ir jų vienuolinį gyvenimą: Paweł Szczaniecki, Kameduli, *Zakony benedyktyńskie w Polsce: Krotka historia*, Tyniec: Opactwo Benedyktynów w Tyńcu, 1981, p. 103–120; Mirosław Daniluk, Kameduli w Polsce, *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin, 2000, p. 442–443. Apie visoje provincijoje suteikiamus vienuolinius vardus: Mindaugas Paknys, Imiona zakonne kamedulów prowincji polsko-litewskiej w XVII i XVIII w., *Kameduli w Warszawie 1641–2016: 375 lat fundacji eremu na Bielanych*, p. 433–448. Apie 1754 m. vykusią visos provincijos vizitaciją: Mindaugas Paknys, Tėvo Tiburcijaus 1754 metais vykdyta Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių vienuolynų vizitacija, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 41, Vilnius, 2018, p. 29–72.

vienuolynai, kurių centru tapo Šv. Mykolo bažnyčia ir vienuolynas Murano saloje prie Venecijos. XX a. šios abi seniausios kongregacijos buvo sujungtos ir gyvuoja iki šiol, turi iš viso 12 vienuolynų. Mus čia labiausiai dominanti Monte Korona kongregacija taip pat iki šiol egzistuoja, turi 9 vienuolynus. Tuo tarpu dar dvi vėlesnės, XVI a. pabaigoje ir XVII a. susikūrusios kongregacijos nebuvo gausios ir, bėgant laikui, sunyko. Dar XVI a. pabaigoje savo mokymą ir vienuolijos reformą paskelbė kamaldulis tėvas Alessandro Ceva, kurio mokymo pagrindu buvo suformuota vadinamoji Turino arba Pjemonto kongregacija⁵⁸. Tačiau kongregacija plačiai nepaplito, o paskutiniai likę vienuolynai XVIII a. buvo prijungti prie Monte Koronos kongregacijos. Iš šios kongregacijos kilęs kamaldulis tėvas Bonifacas 1634 m. Prancūzijoje įkūrė Švč. Mergelės Marijos Ramintojos, dar kitaip vadinamą Prancūzų kamaldulių kongregaciją, kuri panaikinta 1770 m. Skirtingose kongregacijose tradicijos, papročiai, vienuolių konstitucijos nebuvo vienodos, tačiau galima rasti nemažai panašumo tiek vienuoliniame gyvenime, tiek architektūroje ar ikonografijoje. Šioje knygoje visgi didžiausias dėmesys skiriamas Monte Koronos kongregacijos istorijai. Suprantama, kad jos istorijos tyrimuose dažnai aptariama ir Lenkijos-Lietuvos kamaldulių provincijos raida.

Pažymėtina, kad kamaldulių istorija rašoma itin seniai – pirmieji apibendrinantys veikalai pasirodė dar XVI a.⁵⁹ Tačiau itin didelį proveržį XVIII a. pusėje čia pasiekė du vienuoliai kamalduliai Giovanni Benedetto Mittarelli (1707–1777) ir Anselmo Costadoni (1714–1785), išleidę devynių tomų kamaldulių vienuolijos istoriją⁶⁰. Jie sukaupė įvairias skelbtas žinias, patys rinko informaciją kamaldulių vienuolynų archyvuose,

58 Išsamiai pastarosios kongregacijos istorija pristatyta paskutiniu metu kolektyvinėje monografijoje: Gianfranco Armando, Laura Facchin, Diego Lanzardo, *Gli Eremiti Camaldolesi di Piemonte 1601–1801*, Cherasco: Cherasco Cultura, 2017.

59 Agostino Fortunio, *Historiarum Camaldulensium, libri tres. Vbi aliarum quoque religionum, militiarumque vera inserta est suis locis origo [...]*, Augustino Florentino monacho Camaldulense auctore, Florentia, 1575; Agostino Fortunio, *Historiarum Camaldulensium, pars posterior. Vbi ab origine templi, atque coenobij classis, & Sanctissimi Patris Romualdi conuersione, describuntur reliquorum Monasteriorum exordia, & incrementa [...]* Item habetur vita Beati Petri Damiani cardinalis Ostiensis [...], Augustino monacho Angelorum Florentiae auctore, Venetijs, 1579; Francesco de Cordova Lucas, *La historia romoaldina ouero eremitica dell'ordine camaldolese, di Monte Corona, del reuer. P. D. Luca Hispano. Tradotta da Giulio Premuda Academico Risoluto detto il Costante*, Venetia, 1590; Silvano Razzi, *Le vite de' santi, e beati dell'ordine di Camaldoli; d'alcuni di s. Croce dell'Avellana; e di quelli della Congregazione de' Romiti di san Romualdo, o vero di Monte Corona. Scritte dal padre abate don Silvano Razzi camaldolense: all'illustriss. e reverendiss. mon. Tolomeo Gallio*, Fiorenza: Stamperia di Cosimo Giunti, 1600.

60 Joannes Benedictus Mittarelli, Anselmus Costadoni, *Annales Camaldulenses ordinis Sancti Benedicti*, t. I–IX, Venetiae, 1755–1773.

nors Mittarelli tuo metu dar užėmė ir vadovaujančias pareigas Italijos eremuose. Jų parengtuose tomuose dėstoma chronologiškai – nuo šv. Romualdo laikų iki XVIII a. vidurio, kone pamečiui (išskyrus tik ankstyviausius amžius) dėstoma, kas nutiko svarbaus ir pažymėtino vienuolijos istorijoje. Nors jie rašė visų pirma Monte Koronos kongregacijos istoriją, tačiau neretai paminėdavo ir kitų kongregacijų svarbiausius įvykius, aprašydavo jų vienuolynų įsteigimus. IX tomas skirtas papildymams, todėl ir čia yra šiek tiek informacijos apie mūsų provinciją. Tuo tarpu VIII tome, skirtame XVII–XVIII a. įvykiams, aprašytos visos Lenkijos ir Lietuvos eremų fundacijos, svarbiausios provincijos vienuolynų istorijų datos. Gana plačiai čia pasakojama ir apie Pažaislio steigimą, fundatorių Kristupą Zigmantą Pacą ir jo susirašinėjimą su popiežiumi Aleksandru VII bei kamaldulių vyresnybe⁶¹. Įdomu, kad autoriai rėmėsi pačiais svarbiausiais dokumentais (laiškais, fundacijos tekstu), o taip pat kamaldulio tėvo Giovanni dalla Avogadri Pažaislio steigimo aprašymu, išsamiausiu ir geriausiai kol kas ankstyvąją eremo istoriją atskleidžiančiu šaltiniu. Jis tik visai neseniai, kaip jau minėta prie šaltinių publikacijų, buvo aptiktas ir paskelbtas⁶². Mittarelli ir Costadoni žinias iš eremų rinko iki pat savo monumentalaus leidinio publikavimo pabaigos. Pavyzdžiui, VIII tome, išleistame 1764 m., paskutinė žinutė iš Lenkijos ir Lietuvos provincijos įtraukta apie t. Teofilio mirtį, kuris parodęs nuostabų kantrybės pavyzdį, kai 1764 m. balandžio 26 d., savo mirties dieną, slegiamas didelio silpnumo, jis dar atlaikęs Mišias savo celėje ir, po ilgai sirgtos ligos, čia pat ir rastas jau miręs⁶³.

Po tokių fundamentinių leidinių kurį laiką buvo apsiribojama siauresnėmis temomis. Juolab kad XIX a. sudėtingas buvo ne tik Lenkijos ir Lietuvos provincijos vienuolynams, bet ir kamalduliams Austrijoje, Vengrijoje, taip pat ir Italijoje, kur buvo uždaryta nemažai eremų. XX a. pradžioje plačią monografiją apie kamaldulių istoriją, neaplenkdamas nė Lenkijos ir Lietuvos provincijos, parengė benediktinas Placido T. Lugano⁶⁴. XX a. Monte Koronos kongregacijos kamaldulių istorija susilaukė nemažai susidomėjimo, bet tyrinėti beveik vien Italijos eremai, kamalduliai, dvasingumas, ruošti sintetiniai darbai apie atskirus vienuolynus arba Italijos kamaldulių provincijas. Bibliografija apibendrinta kun. Giuseppe's Croce's parengtoje monografijoje apie kamaldulius, kur pristatyta vienuolynų istorija, naujausi tyrinėjimai,

61 Ibid., t. VIII, Venetiae, 1764, p. 373–382; Pažaislio legendos ir tikrovė, p. 45–66.

62 G. M. Guidetti, La relazione scritta da Giovanni degli Avogadri, p. 169–196.

63 J. B. Mittarelli, A. Costadoni, op. cit., t. VIII, p. 713.

64 Placido T. Lugano, *La congregazione Camaldolese degli eremiti di Montecorona*, Frascati: Sacro Eremo Tuscolano, 1908.

bet išsamiausiai medžiaga pateikiama tik apie Italijos vienuolynus⁶⁵. Beveik tuo pat metu pasirodė fundamentalus kamaldulių architektūrą pristatantis Matthiaso Mülitzerio darbas⁶⁶. Knygoje pristatomi išlikę ir neišlikę eremai, pateikiama surinkta ikonografija, gausios dabartinę situaciją fiksuojančios, o taip pat senesnės fotografijos, raižiniai, planai. Aprašymuose pateikiama kiekvieno Monte Koronos kongregacijos kamaldulių eremo trumpa istorija, jo architektūros specifika. Svarbu, kad antroje knygos dalyje buvo surinkta ir palyginta atskirų specifinių kamaldulių eremų pastatų architektūra, jų brėžiniai. Knygoje nepraleisti ir Lenkijos bei Lietuvos provincijos eremai, pateikiama nemažai Pažaislio ikonografinės medžiagos. Galbūt naujomis įžvalgomis autorius ir negali nustebinti, tačiau suteikta galimybė palyginti gausią kamaldulių architektūrą turėtų leisti ateityje kelti naujas hipotezes.

Lietuvoje vienuolijų tyrinėjimai paskutiniu metu tikrai nėra reti ir atsitiktiniai. Nemažai dėmesio susilaukia jėzuitai, benediktinai, pranciškonai. Atskiri vienuolynai daugiausiai buvo tyrinėjami žvelgiant iš meno istorijos pozicijų, tačiau ir šiuose tyrimuose dažnai atskleidžiami konkrečių vienuolynų istorijos pagrindai. Rengiant šią knygą pavyzdžiu visų pirma laikyti Vilniaus bernardinų⁶⁷, Kauno benediktinių ir Krakių kotryniečių⁶⁸ vienuolynų fundamentalūs tyrimai, pateikiantys įvairiapusę šių senų vienuolynų istoriją.

Archyviniai šaltiniai ir senieji spaudiniai

Retai vienoje saugomoje vietoje išlieka vienuolynų, bažnyčių ar net giminių archyvai. Dažniausiai vienokios ar kitokios negandos, karai, gaisrai ir įvairūs ka-

65 Giuseppe M. Croce, *La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia*, [ser. *Analecta Cartusiana*, ed. 311; *Monasticon Coronese*, I], Salzburg: Fachbereich Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg, 2015. Už šio ir kai kurių kitų leidinių kopijas lieku nuoširdžiai dėkingas istorikui Rafałui Witkowskiui.

66 Matthias Mülitzer, *Die Architektur der Kamaldulenser-Eremiten von Monte Corona in Europa*, [ser. *Analecta Cartusiana*, ed. 311; *Monasticon Coronese*, II], Salzburg: Fachbereich Anglistik und Amerikanistik Universität Salzburg, 2015.

67 Rūta Janonienė, *Bernardinų bažnyčia ir konventas Vilniuje*, Vilnius: Aidai, 2010; Vaida Kamuntavičienė, *Kauno benediktinių vienuolyno istorija XVII–XX a. pradžioje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2016; Aušra Vasiliauskienė, *Kauno benediktinių vienuolyno ansamblio meninė savastis*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2016.

68 Vaida Kamuntavičienė, *Krakių kotryniečių vienuolynas: Nuo dievotų bendruomenės iki lietuviškos kongregacijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2019.

taklizmai lemdavo, kad archyviniai dokumentai būdavo pametami, prarandami ar negražinamai suniokojami. Šiandien galima teigti, kad Pažaislio kamaldulių vienuolyno archyviniai dokumentai, lyginant su kitais Lenkijos ir Lietuvos provincijos vienuolynais, žinomi, o gal ir išlikę gausiausiai. Tačiau gali būti ir taip, kad tiesiog jų ir buvę ieškoma plačiausiai⁶⁹. Šiandien Pažaislio vienuolyno dokumentai išsibarstę po įvairius archyvus ir nustatyti, kaip ir kada jie ten pateko – gana sudėtinga. Net knygos, kurios buvo Pažaislyje registruotos, surašytos ir saugomos, išsklido po įvairias bibliotekas, o šiandien žinoma tik labai nedidelės jų dalies saugojimo vieta⁷⁰.

Anuomet vienuolynuose archyvas buvo suprantamas kiek kitaip nei šiandien. Pavyzdžiui, metrikų knygos buvo laikomos zakristijoje, pajamų ir išlaidų registrai – pas priorą arba ekonomą, laišakai ar šiaip rankraščiai – privačiai. Nebūtinai visi dokumentai saugoti ilgesnį laiką, pavyzdžiui, po vienuolio mirties jo asmeniniai dokumentai būdavo sunaikinami, nors vertingiausių ir vienuolijai svarbius stengtasi išsaugoti. Sekant Šv. Benedikto regula, kurios laikosi kamalduliai, tarp svarbiausių vienuolyno pareigų, įprastai užimamų patyrusio tėvo profeso, būta ir archyvaro. Kiek žinoma iš istorinių šaltinių, Pažaislyje į šias pareigas vienuoliai buvo skiriami jau XVIII a. pradžioje, o neretai tam pačiam tėvui skirtos ir prokuratoriaus, t. y. vienuolyno atstovo teismų ginčiuose, pareigos⁷¹. Todėl archyvaru prokuratorium tapęs kamaldulis turėjo žinoti, išmanyti, mokėti pasinaudoti archyve saugomais, visų pirma – žemėvaldos dokumentais, kadangi dažniausiai ginčai kildavo dėl valdų ir jų ribų, paveldėjimo teisės, mokamų palūkanų procentų ir panašiai. Tačiau archyvarui nebuvo privalu būti suregistravus, aprašius, suklasifikavus saugomus dokumentus. Tikėtina, kad toks fundacinių ir teisminių dokumentų rinkinys buvo laikomas atskirai ir pereidavo archyvaro žinion jam perėmus pareigas.

Dabar metas padaryti vieną ekskursą. Jau keletas dešimtmečių žinoma, kad Gruzijos valstybiniame istorijos archyve yra saugomi Pažaislio dokumentai. Fondas, kuriame atsidūrė Pažaislio archyvo dalis, išdavė kelią, kaip jie ten pateko. Juos iš Pažaislio dar prieš Pirmąją pasaulinę karą išsivežė tuo metu stačiatikių vienuolynui vadovavęs Kauno stačiatikių vyskupas, vėliau atkurtosios Gruzijos Stačiatikių Bažnyčios katolikas patriarchas šv. Kirionas II, pasaulietiška – Georgijus Sadzaglišvilis.

69 M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 13, 17–22.

70 Daug metų bibliotekas ir knygas tyrinėjantis Arvydas Pacevičius nurodo šiandien nustatytas devynias buvusios Pažaislio bibliotekos knygų saugojimo vietas. Žinoma, kad XVIII a. pabaigoje Pažaislio bibliotekoje buvo apie 600 tomų knygų: A. Pacevičius, op. cit., p. 307–345.

71 M. Paknys, Vienuolių pareigos, p. 244–245.

Po mirties visi jo turėti dokumentai perduoti archyvui, suformuotas vadinamasis Kiriono fondas (iš pradžių nr. 1548, vėliau pakeistas į nr. 2131)⁷². Čia buvo įvairių straipsnių ir knygų išrašai, rankraščiai, laišakai, nuotraukos, rinkta istorinė medžiaga, net dvasininko poezijos, o šalia jų – ir Pažaislio vienuolyno dokumentai, suskirstyti beveik į 700 atskirų archyvinių vienetų. Čia ir, pavyzdžiui, Pažaislio fundacijos patvirtinimas, pirmojo prioro paskyrimo patvirtinimas, net atlaidų skyrimai, tačiau absoliuti dauguma šių dokumentų – teismo (šaukimai į teismą, liudijimai bylose, susirašinėjimai su teismais ar kitais asmenimis dėl bylų, bylų nutartys) ir žemėvaldos. Tarp šių aptinkame įvairių Pažaislio vienuolyno valdų (Dusmenų, Pakalniškių, Vardos ir kt.) dovanojimo, pirkimo ir pardavimo, testamentų, nuosavybės aprašymo dokumentų, chronologija siekia net XVI a. Mat pagal tuometinę tvarką, perduodant nuosavybės teises, būdavę perduodami ir visi ankstesni valdos dokumentai. Beje, vien tik dėka šių Gruzijoje saugomų dokumentų Pažaislio valdų ankstyvąją istoriją gana sėkmingai aprašė lenkų istorikė Ilona Czamańska⁷³. Kodėl Kirionas II, palikdamas Pažaislį ir Kauną, pasirinko šiuos dokumentus, o apskritai nepaėmė stačiatikių laikotarpio Pažaislyje dokumentų ar kitų kamaldulių dokumentų, šiandien išbarstytų įvairiuose archyvuose? Pirma į galvą ateinanti mintis – šis dokumentų korpusas ir bus buvęs minėto Pažaislio archyvaro, paprastai ėjusio ir prokuratoriaus pareigas, atrinktas dokumentų rinkinys. Akivaizdu, kad teisiniai ir nuosavybės dokumentai turėjo būti laikomi atskirai, idant jais prireikus būtų galima pasinaudoti kilus teisminiams ginčams ar norint pagrįsti nuosavybę. Kad toks rinkinys egzistavo, užsimenama ir 1797 m. vizitacijos aktuose: esą archyvaro t. Chrizanto Božkos priežiūroje yra Pažaislio archyvas, kur laikomos fundacijos, kurios visos suregistruotos ir aprašytos įrištoje knygoje⁷⁴. 1821 m. vizitacijos aktuose užsimenama apie tokią dar 1722 m. sudarytą svarbiausių dokumentų knygą⁷⁵, kuri tikriausiai buvo pildoma ir dar paminėta 1797 m. Taigi galbūt būtų tokį dokumentų rinkinį, suprasdamas, kad šie dokumentai svarbiausi, susikrovė ir išsivežė jau tuomet patyręs archyvinių dokumentų rinkėjas ir kaupėjas, Bažnyčios istorikas? Tik štai ne visada pirma į galvą šaunanti mintis būna teisingiausia.

72 Prieš keletą metų į Lietuvą buvo pargabentos skaitmeninės Pažaislio archyvo dokumentų kopijos, dabar saugomos Kauno regioniniame valstybės archyve (KRVA).

73 I. Czamańska, op. cit., p. 22–48.

74 *Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai*, [Lietuvos istorijos šaltiniai, t. XIV], parengė Mindaugas Paknys, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p. 126.

75 *Ibid.*, p. 197

Grįžkim prie Pažaislio archyvinių dokumentų. 1819 m. čia lankydamasis literatas Julijonas Ursinas Niemcevičius klausė apie vienuolyno biblioteką, bet gavo atsakymą, kad knygos išbarstytos nuo 1812 m. ir nesutvarkytos, padrikai sukrautos palėpėje, o jų tvarkymo darbai nelabai esą norinčių užsiimti⁷⁶. Toks kamaldulių abuojumus turimos bibliotekos atžvilgiu sukėlė literato pasipiktinimą. Tačiau 1821 m. pradžioje eremo vizitacijos metu visos bibliotekoje buvusios knygos buvo kuo gražiausiai surašytos⁷⁷, taigi biblioteka tikrai buvo sutvarkyta. Knygos buvo reikalingos novicijams mokytis ir vienuoliams lavintis, todėl labai neįtikinama, kad jos septynerius metus buvusios nenaudojamos. Minėto atsainaus vienuolių atsakymo pagrįstumui netiesiogiai prieštarauja ir dar vienas faktas. Jau 1817 m. buvo sudarytas detalus įvairių dokumentų registras, pavadintas „Pažaislio fundacijų knyga“⁷⁸. Jis išlikęs ir puikiai liudija, koks kadaise buvo sukauptas Pažaislio kamaldulių archyvas. Iš tikrųjų buvo suregistruoti ne tik svarbiausi, bet labai įvairūs dokumentai – ūkiniai, fundaciniai, sutartys, laiškai. Panašu, kad vienoje vietoje buvo surinkta ir aprašyta viskas, kas iki tol buvo tiesiog kaupiama. Pažaislio archyvo registras buvo bendrai sugrupuotas į 4 dideles dalis ar skyrius, o šios – dar į atskirus ryšulius (*fascykul*). Juose dokumentai buvo surinkti tematiškai, pavyzdžiui, apie Dusmenis, apie Leipūnus, apie Vieškūnus, Vardą, apie kamaldulių namą Vilniuje, apie namą Kaune, Pažaislio palivarko dokumentai, laiškai ir pan. Kai kurie dokumentai aprašyti labai konkrečiai, pavyzdžiui, fundatoriaus Paco laiškas su konkrečia data eremo priorui iš Varšuvos statybų reikalais. Tuo tarpu kartais registre dideli kiekiai dokumentų apibūdinti labai bendrais bruožais. Pavyzdžiui, I dalies 11-ą ryšulį sudarė 3 laiškų paketai – pirmame buvo 195 Paco rašyti laiškai priorams, antrame ir trečiame – įvairių asmenų rašyti laiškai priorams, atitinkamai 68 ir 206. Taigi vien tik šią archyvo dalį sudarė 469 įvairių asmenų laiškai Pažaislio priorams. Bendrai I dalį sudarė 25 ryšuliai, kuriuose buvo 2 787 dokumentai, II – 10 ryšulių su 1004 dokumentais, III – 29 ryšuliai su 954 dokumentais, o IV dalį – 8 ryšuliai su 396 dokumentais. Taigi iš viso buvo suregistruoti ir aprašyti 5 141 Pažaislio archyviniai dokumentai. Pasitaiko, tiesa, kad tas pats dokumentas registre paminėtas du kartus, bet labai retai ir neaišku, ar dėl klaidos įrašant dokumentą, ar dėl dokumentų netikslaus įvardijimo. Pavyzdžiui, dukart nurodytas Paco laiškas Pažaislio priorui statybos reikalais, rašytas iš Varšuvos 1683 m.

76 Pažaislio legendos ir tikrovė, p. 82–83.

77 Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai, p. 186.

78 KRVA, f. 337, ap. 1, b. 2082.

gruodžio 18 d.⁷⁹ Beje, galbūt tai buvo paskutinis fundatoriaus (mirė 1684 m. sausio 10 d.) laiškas į Pažaislį, nes vėlesne data joks laiškas iki jo mirties registre neminimas. Verta atkreipti dėmesį, kad vartant skirtingus Pažaislio dokumentus (išlikusius įvairiuose archyvuose) galima pastebėti įrašus reverse, kur trumpai nurodyta, kokio tipo tai dokumentas (pavyzdžiui, metrikų išrašas, laiškas ar šaukimas į teismą) ir užrašytas skaičius. Atrodo, tai ir buvo padaryta surašant šį archyvinį registrą. Tai suponuoja, kad dokumentai buvo tematiškai atrinkti, surūšiuoti, sunumeruoti ir aprašyti. Tuo tarpu vėlesni dokumentai (pavyzdžiui, 1820–1830 m. laikotarpiu) tokių užrašų reverse neturi. Nesiplečiant plačiau į registro turinį, pakaks konstatuoti, kad Pažaislio archyviniai (kaip šiandien juos suprantame) dokumentai jau XIX a. antrame dešimtmetyje buvo puikiai aprašyti, sutvarkyti ir suregistruoti. Tai taip pat paneigia kartais sklendantį vaizdinį, kad vienuoliai apskritai nesirūpindavę senais dokumentais, nesaugodavę jų ar net naikindavę, – praėjus pusantro šimtmečio nuo 1667 m. Pažaislio fundatoriaus laiškai, kaip matyti iš jų aprašymo registre, buvo pakankamai gerai išlikę, jei buvo galima tiksliai nustatyti siuntėją, adresatą, datą, išsiuntimo vietą ir laiško turinį. Vadinasi, jie ne tik buvo saugomi vienuolyne, bet ir atsakingai laikyti saugioje vietoje, nenukentėjo nuo gaisro, lietaus ar pelėsio.

Ta proga prisiminkime Kiriono II išvežtus dokumentus: tai neturėjo būti kažkoks nuo seno atskiras archyvaro saugotas rinkinys. Jis turėjo jau 1817 m. būti integruotas į bendrą vienuolyno archyvą, kur saugomi dokumentai, kaip minėta, buvo surūšiuoti ir aprašyti. Priverstas pasitraukti iš Kauno ir Pažaislio 1908 m. pradžioje Kirionas II, matyt, pasigriebė kažkurią dalį kone prieš šimtmetį supakuotų ryšulių ir juos išgabeno. Kurie konkrečiai tai buvo ryšuliai – ateityje, palyginus registro ir išlikusius dokumentus, galbūt pavyks tiksliau nustatyti, bet didžioji Gruzijoje atsidūrusių dokumentų dalis siejosi su žemėvalda, galėjo būti ir minėtų atskirų vietovių dokumentai. Tai nebuvo svarbiausi, žemėvaldą labiausiai legitimuojantys ar istoriškai vertingiausi dokumentai. Todėl Kiriono II pasirinkimo motyvai nėra smulkiau žinomi.

Sekantis klausimas – kieno rūpesčiu buvo sutvarkyti Pažaislio archyviniai dokumentai? Vienuolių liudijimas Niemcevičiui, kad jiems nelabai norisi užsiimti bibliotekos tvarkymu, galėjo būti išties tikras, kadangi archyvą jiems sutvarkė pasaulietis bajoras, Breslaujos rotmistras Andriejus Juozapas Nareika (Nareyko). Tiesa, tai jis padarė ne savo, o Pažaislio prioro t. Raimundo Celinskio iniciatyva ir

79 Ibid., l. 52 ir 179.

prašymu. Taip nurodyta pačioje archyvinių dokumentų registro pabaigoje⁸⁰. Darbas, kaip liudijama registro pradžioje, buvęs pradėtas 1817 m. kovo 1 d.⁸¹, o baigtas buvo po poros mėnesių gegužės 3 d. Vizituodamas eremą 1821 m. vizitatorius kun. Pilypas Kopečas pažymėjo, kad registras sudarytas gerai ir yra tinkamas naudoti⁸². Apie patį Nareiką kol kas nėra daug ką papasakoti⁸³, bet akivaizdu, kad jis buvo ne tik kamaldulių geradaris, bet ir tikras vienuolių gerbėjas. Registro pradžioje surašyta 8 puslapių eiliuota poema, kurioje išaukštinama kamaldulių vienuolija, šv. Romualdas ir jo sekėjai, apdainuojamas kamaldulių atsikėlimas į Lenkiją, o pabaigoje – ir fundatorius Pacas bei Pažaislio eremo fundacija⁸⁴. Beje, poema su išnašomis, kuriose pateikiami kai kurie faktiniai paaiškinimai (kada koks minimas asmuo mirė ar kuo jis nusipelnė) arba nurodoma literatūra, kuo remiamasi teigiant viena ar kita. Taigi buvo ne tik nuveiktas didelis darbas tvarkant archyvą, bet ir ši užrašyta keistoka poema liudija Nareikos neeilinius sugebėjimus ir didelę meilę kamalduliams.

Šiandien Pažaislyje buvę dokumentai išsibarstę po įvairius archyvus. Tikrai ne visi 1817 m. aprašyti dokumentai išliko iki šiandien, bet kai ką pavyko išsaugoti. Kai kur Pažaislio dokumentai surinkti į vieną rinkinį, kitur – jie kaip platesnio rinkinio dalis, o dar kitur – kaip pavieniai dokumentai. Nemažai Pažaislio dokumentų saugoma Kauno regioniniame valstybės archyve (KRVA, f. 337). Tiesa, didžioji šio fondo dalis – tai dokumentai iš stačiatikių laikotarpio (XIX a.), tačiau yra ir XVIII–XIX a. pradžios kamaldulių vertingų dokumentų. Pažaislio dokumentų galima rasti ne viename Lietuvos valstybės istorijos archyvo fonde (f. 604, 605, 669, 694, 694), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (f. 4, 5), Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (f. 7, 9, 43, 251, 273). Kokia nedidele dalimi išlikęs Pažaislio archyvas, liudija šiaudien žinomi vienuolyno fundatoriaus Paco laišakai Pažaislio priorams. 1817 m. registre nurodoma, kad tokių laiškų tarp Pažaislio dokumentų tuo metu buvę virš 200 (bendrai paminėta, kad yra 195 ir dar keliolika atskirai aprašytų). Visgi iš šių laiškų šiaudien žinomi tik tie, kurie kažkokiu būdu pateko į Alberto Liudviko Zoštauto

80 Ibid., l. 182.

81 Ibid., l. 5.

82 Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai, p. 197.

83 Nareika Breslaujos rotmistro pareigas ėjo jau 1782 m., kai rūpinosi Zabielių giminės reikalais (Monika Jusupowicz, *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku. Działalność polityczna rodziny Zabiellów w latach 1733–1795*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2014, p. 159). Taigi sudarydamas registrą 1817 m. jis tikrai buvo ne neseniai studijas baigęs jaunuolis, tačiau gana solidaus amžiaus pagyvenęs vyras.

84 KRVA, f. 337, ap. 1, b. 2082, l. 1–4.

(Zasztowt; 1850–1918) kolekciją. Ji šiandien irgi išsibarsčiusi, o Paco laišakai priorams saugomi netgi dviejų valstybių institucijose – 10 Vilniuje⁸⁵, o 1 Krokuvoje⁸⁶. Beje, net ir šiuose negausiai (apie 5% nuo minimų 1817 m.) išlikusiuose laiškuose nurodyta informacija jau leido gerokai patikslinti žinias apie kai kuriuos Pažaislyje dirbusius menininkus, jų veiklos laiką, atliktus darbus⁸⁷. Pacas nuolat rašė Pažaislio priorams, asmeniškai rūpinosi statybomis, atliekamais darbais, naudojamomis medžiagomis, tvirtino užsakymų projektus, todėl galima tik įsivaizduoti, kiek įdomios, naudingos ir informatyvios medžiagos galėjo būti kituose 95% laiškų, kurie šiandien nėra žinomi. Prieš du šimtmečius šie laišakai vis dar buvo saugomi Pažaislyje.

Tyrinėjant Pažaislio istoriją svarbūs ne tik dokumentai, kadaise buvę ir saugoti Pažaislio vienuolyne. Daugybė įvairių dokumentų, fiksuojančių eremo istoriją, buvo išsiųsti arba atsidūrė už eremo ribų. Pavyzdžiui, nemažai teisinių dokumentų (valdų ribų nustatymas, bylinėjimosi dokumentai, liudijimai) buvo skirti teismams ir šiandien išsibarstę po įvairias teismų knygas⁸⁸. Šioje vietoje kaip pavyzdį galima taip pat paminėti Vroclave saugomą su Pažaisliu susijusių 25 dokumentų rinkinį⁸⁹, anksčiau buvusį Krokuvos Bielianų eremo archyve. Čia sukaupti laišakai (rašyti Pažaislio priorų ir pasauliečių), sutartys su meistras, kvitai ir net brėžiniai, susiję su marmuro puošybos darbais⁹⁰. Krokuvos vienuolynas tarpininkavo, pagelbėjo užsakant marmurą iš jiems netolimų Dembniko kasyklų, patys bendradarbiavo su ten dirbusiais meistras, todėl nestebina, kad šie su Pažaisliu susiję dokumentai liko jų archyve. Vėliau jie, kaip vientisas rinkinys, atsidūrė bibliotekoje. Panašiai vertingi, pavyzdžiui, ir Fraskati kamaldulių vienuolyno archyve saugomi dokumentai, daugiausiai Pažaislio priorų ir Paco laišakai vienuolijos vyresnybei į Monte Koronos vienuolyną.

Apie vienuolynų istoriją informacijos gali teikti įvairūs dokumentai, kartais netgi paskiri laišakai, sutartys. Vis dėlto nuolat prisimintina, kad naudojantis istori-

85 Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVBR), f. 7, b. 2147.

86 Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Oddział rękopisów (toliau – BUJ), 6147/IV, l. 9–10.

87 M. Paknys, K. Z. Paco dvaro santykis, p. 4–9; M. Paknys, Nowe źródła o artystach, p. 153–162. Laiškų fragmentai, kuriuose užsimenama apie Pažaislio vienuolyno statybas, publikuoti knygoje: M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 199–230.

88 Nuoširdžiai dėkoju kolegei istorikei Vaidai Kamuntavičienei už pateiktą nemažą tokių su Pažaisliu susijusių dokumentų sąrašą.

89 Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu (toliau – BOs), Oddział rękopisów, 1901/I.

90 Apie istorinių šaltinių svarbą ir vertę Pažaislio tyrinėjimuose plačiau: M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 193–194.

niais šaltiniais dera ir kritiškai juos įvertinti. Kaip pavyzdį galima pateikti vieną su Pažaislio istorija susijusį dokumentą. Palenkės vaivada Mykolas Juozapas Sapiega 1730 (? paskutinis metų skaičius, tiesa, nėra labai aiškus, nors tikėtinausias būtų toks) m. rugpjūčio 26 d. surašė Pažaislio kamalduliams įsipareigojimą, kuriuo pažadėjo eremitoriume pastatyti varpinę⁹¹. Dokumentas nedidelis, bet labai konkretus. Jame nurodyta, kad Sapiega įsipareigoja pastatyti varpinę Nemuno pusėje, kur baigiasi eremitoriumas, o šioje varpinėje turėtų būti pakabintas didysis vienuolyno varpas. Statybai reikalingomis plytomis turėjo pasirūpinti patys kamalduliai, o tos plytos, kurios jau dabar sukauptos ereme, neturėjo būti naudojamos jokiems kitiems tikslams. Vienuoliai turėjo pasirūpinti ir kalkėmis bei pastoliams reikalinga mediena. Visas kitas išlaidas Sapiega pasižadėjo apmokėti pats – pasirūpinti mūrininkais ir jų pagalbininkais bei apmokėti jų atlyginimą, reikalinga geležimi sijoms, didžiojo varpo iškėlimu iš bažnyčios varpinės ir įkėlimu į naująją eremitoriumo varpinę. Sapiega įsipareigojo žiemą rogėmis atsiųsti architektą, turėjusį suderinti statybų detales ir paskirti architekto padėjėją, kuris prižiūrėtų statybas vietoje. Sudarydamas sutartį didikas sumokėjo kamalduliams 500 auksinų. Tiesa, tai buvo pakankamai nedidelė dalis varpinės statybų išlaidų. Tokį jo pažadą kamalduliams liudija ir atsitiktinė žinutė po dvejų metų, kai Gardino dominikonų prioras Hanusevičius (Hanusiewicz) rašė Antanui Kazimierui Sapiegai, kad kamalduliai vaikšto pas Mykolą Juozapą Sapiegą ir prašo paremti jų marmurines statybas (*aby on reparaował marmurowe fabryki*)⁹². Marmuro darbai tuo metu Pažaislyje nebuvo vykdomi, bet čia dominikonas gal bendrai įvardijo statybas vienuolyne, kurio puošyba marmuru buvo plačiai žinoma krašte. Būtent dėl šio minėto M. J. Sapiegos dokumento, dėl sutarties-įsipareigojimo sudarymo istoriografijoje kartais nurodoma, kad eremitoriumo varpinė jo užsakymu ir buvusi pastatyta 1730 m.⁹³ Tačiau tai nėra tiesa ir varpinė iš tiesų tuo metu nebuvo pastatyta. Nors tikslios priežastys nežinomos, tačiau M. J. Sapiega įsipareigojimų neįvykdė. Tai liudija kiti Pažaislio vienuolyno istoriniai šaltiniai ir dabar stovinčios varpinės architektūra, kuri yra vėlesnio meninio stiliaus ir būdinga XVIII a. antros pusės LDK architektūrai. Beje, paties M. J. Sapiegos (1670–1738) gyvenimas apskritai buvęs labai permainingas. Jis aktyviai dalyvavo politinėse koalicijose, nuolat keliavo

91 LMAVBRS, f. 20, b. 2035.

92 LMAVBRS, f. 139, b. 996, l. 12. Toliau dominikonų prioras pats prašė A. K. Sapiegos paramos savo Gardino vienuolynui, taigi panaudojo šį M. J. Sapiegos pavyzdį kaip giminės filantropinės veiklos tradiciją.

93 H. Kairiūkštytė-Jaciniene, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 29 (sudarytojų komentaras).

po Lietuvą, Lenkiją, Vokietiją, pasižymėjo ir kaip dosnus Katalikų Bažnyčios rėmėjas, pasistatydino ir sau puošnius rūmus Vysokajėje (Lietuvos Brastos paviete) bei Varšuvoje (kaip manoma, pagal vieno geriausių tuo metu čia dirbusio architekto Tylmano van Gamereno projektą), tačiau gyvenimo saulėlydyje patyrė sunkumų. Po paauglio sūnaus tragiškos mirties 1732 m. jis pasitraukė iš politikos, pablogėjęs sveikatai išvyko iš šalies ir mirė Prancūzijoje⁹⁴. Pagal savo ambicijas ir galimybes M. J. Sapiega galėjo prisidėti prie Pažaislio statybų, o jo statyta varpinė menine prasme tikriausiai nebūtų padarius gėdos vienuolynui. Asmeninės, galbūt ir kitos priežastys pažadus įvykdyti sutrukdė. Vis dėlto ši aptarta sutartis-įsipareigojimas siunčia bent porą svarbių žinučių apie eremo istoriją. Visų pirma, jau ketvirtame dešimtmetyje (o gal ir anksčiau) buvo bandoma realizuoti planą pastatyti varpinę eremitorio gale. Kadangi tuo metu eremitoriumas dar nebuvo baigtas įrengti ir vis dar vyko planinės celių-namelių statybos, galima numanyti, kad varpinė buvusi numatyta pradiniam fundatoriaus Paco patvirtintame plane, tik tuo metu vis dar neįrengta. Kol eremitoriume nebuvo pastatytos celės-nameliai, tai ir varpinė eremitorio gale, logiškai vertinant, nelabai buvo reikalinga. Antra šios sutarties-įsipareigojimo žinutė yra tokia, kad jau tuo metu buvo sumanyta didįjį Pažaislio varpą perkelti į atskirai nuo bažnyčios, ant paties skardžio stovinčią varpinę. Kodėl? Juk vienuolius informuojantys varpo dūžiai buvo puikiai girdimi ir nuo bažnyčios. Tačiau ant pačios kalvos krašto virš Nemuno iškilusi varpinė, it švyturys jūros pakrantėje, būtų toli toli – plaukiantiems laivais, laukuose dirbantiems, miškuose medžiojantiems ar kaimuose gyvenantiems šiapus ir anapus Nemuno – savo gausmu siuntusi žinią apie eremą. Štai tokį pasakojimą mums siunčia vienas Pažaislio archyvinis dokumentas, nors čia surašyti ketinimai tąsyk ir nevirto tikrove.

Svarbūs visų vienuolynų istoriniai šaltiniai – vizitacijos, kuomet būdavo aprašoma faktinė situacija vienuolyne, atkreipiamas dėmesys į taisytinus dalykus. Vizitacijų būdavę įvairių, o tai liudija ir Pažaislio kamaldulių vienuolyno vizitacijos. Jos neseniai parengtos ir publikuotos viename istorijos šaltinių leidinyje⁹⁵. XVIII a. atvykę kamaldulių vienuoliai vizitatoriai papunkčiui surašydavo tik pastabas Pažaislio vienuoliams. Tuo tarpu vienuolynui perėjus Vilniaus vyskupijos priežiūrai (po 1795), vizitacijų aktai tapo išsamesni. Juose, pagal bendrą vyskupijos vizitacijų

94 Andrzej Rachuba, Sapieha Michał Józef, *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa–Kraków: Polska Akademia Nauk, 1994, p. 106–110.

95 Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai, p. 1–246.

formuliarą, būdavo apibūdinama fundacija, pastatai, bažnytinis ir ūkinis turtas, finansinė situacija, reziduojantys vienuoliai ir net kartais surašomi palivarkuose ir kamalduliams priklausančiuose kaimuose gyvenę valstiečiai. Visos vizitacijos teikia naudingos informacijos apie vienuolyno istoriją.

Bet kurio vienuolyno kasdienę veiklą dokumentuoja pajamų ir išlaidų knygos. Iš jų matyti, kas buvo įsigyjama – tiek buitiniam vartojimui, tiek ir ilgesniam laikui. Pajamos rodo, iš kur vienuolynas surinkdavo lėšų, o žvelgiant iš ilgesnės perspektyvos galima pastebėti, didėjo jos ar mažėjo, o gal liko panašios: tai rodo vienuolyno finansinio pajėgumo pokyčius. Šiandien, deja, žinoma tik viena Pažaislio eremo pajamų ir išlaidų knyga, apimanti kiek didesnę nei 10 metų laikotarpį⁹⁶. Ji buvo vesta nuo 1773 m. birželio iki 1783 m. lapkričio. Nors šioje knygoje fiksuotos pajamos ir išlaidos neatspindi viso kamaldulių Pažaislyje buvimo, tačiau ir jos leidžia geriau suprasti, kas tuo metu dėjosi ereme, apčiuopti kasdienybės istorijos aspektus, patirti, kuo vienuoliai gyveno, iš ko valgė ar ką gėrė. Gaila, kad žinoma tik viena tokia knyga, kadangi pajamų ir išlaidų knygos privalėjo būti vedamos praktiškai nuo eremo įkūrimo. Vizitatoriai privalėjo po vizitacijų, kartu su jų aktais, t. majorui į Monte Koronos pagrindinę eremą pasiūsti ir paskaičiuotą kiekvieno provincijos vienuolyno pajamų bei išlaidų balansą. Taigi šios knygos buvo neatsiejama vienuolyno dokumentacijos dalis, tačiau gana greitai, praėjus keliems ar keliolikai metų, jos prarasdavo aktualumą ir tikriausiai nebebuvo vertinamos. 1821 m. vizitacijos akte užsimenama apie šešias tuo metu esančias Pažaislio eremo pajamų ir išlaidų knygas, vestas XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Pirma: išlaidos 1798 m. rugsėjo – 1803 m. balandžio 15 d. ir pajamos 1798 m. rugsėjo 1 d. – 1803 m. kovo 12 d.; antra: išlaidos 1812 m. gruodį – 1817 m. rugsėjo 24 d. ir pajamos 1812 m. gruodžio 13 d. – 1817 m. rugsėjo 26 d.; trečia: pajamos 1817 m. rugsėjo 28 d. – 1818 m. spalio 17 d.; ketvirta: išlaidos 1817 m. rugsėjo 28 d. – 1818 m. spalio 17 d.; penkta: pajamos 1819 m. sausio 2 d. – 1820 m. gruodį; ir šešta: 1819 m. sausio 1 d. – 1820 m. gruodį⁹⁷. Taigi ir iš šio vizitacinio akto matyti, kad buvo saugomos paskutinių dviejų dešimtmečių knygos, o senesnės nebedomino vizitatorių, o gal ir nebuvo išlikusios. Tarp surašytų pajamų–išlaidų knygų, kaip matyti, nėra ir vienintelės minėtos išlikusios

96 KRVA, f. 337, ap. 1, b. 2065.

97 Pažaislio kamaldulių vienuolyno XVIII–XIX a. vizitacijų aktai, p. 186–187. Įdomu pažymėti tai, kad tarp pajamų ir išlaidų knygų nepaminėta vienintelė šiandien žinoma išlikusi 1773–1783 m. vesta pajamų ir išlaidų knyga. Galbūt ji buvo saugoma atskirai ar kitur nuo kitų, kurios paminėtos.

pajamų-išlaidų knygos (1773–1783), kuri visgi kažkur vienuolyne saugota ir išliko. Netiesiogiai Pažaislio istorijai naudingos ir kitų Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių provincijos eremų pajamų ir išlaidų knygos. Jose žinių apie Pažaislį nėra daug (nors kartais užsimenama apie iš Pažaislio atvykusius vienuolius, ar į Pažaislį siunčiamus daiktus), tačiau išlaidų registracija šiuose eremuose labai naudinga siekiant geriau pažinti tuometinę kamaldulių kasdienybę bendrai provincijoje. Itin plačios išlikusios Krokuvos Bielianų⁹⁸ ir dvi Rytvianų⁹⁹ eremų pajamų ir išlaidų knygos.

Svarbiausi vienuolynui sprendimai buvo priimami eremų kapitulose, provincijos vienuolynų reikalai svarstomi provincijos kapitulose, o visai vienuolijai svarbūs sprendimai priimami Generalinėje kapituloje arba Dietoje (kongregacijos vyresnybės susirinkimai tarp generalinių kapitulų) Monte Koronoje. Visi šie posėdžiai būdavo dokumentuojami, surašomi į atskiras knygas, o Generalinėje kapituloje priimti nutarimai išsiuntinėjami į kiekvieną eremą. Šiandien žinoma tik viena išlikusi Pažaislio eremo kapitulos aktų knyga, kuri irgi, kaip ir dalis aprašytojo Pažaislio archyvo, atsidūrė Gruzijoje¹⁰⁰. Ji nepateko į Gruzijos valstybinę istorijos archyvą kartu su Kiriono II dokumentais, todėl šiandien sunku tiksliai pasakyti, ar buvo išsivežta tuo pačiu metu, kaip ir kiti Pažaislio dokumentai, ar pateko kitu keliu. Ši 360 puslapių apimties rankraštinė knyga buvo vesta nuo 1717 m. spalio iki 1757 m. spalio ir yra itin svarbi Pažaislio istorijos tyrinėjimuose. Vienoje jos pusėje surašyti tuo metu vykusių vienuolyno vizitacijų aktai, generalinių kapitulų ir Dietų nutarimai, o kitoje knygos pusėje – eremo kapitulos posėdžiuose priimti nutarimai. Būtent pastarieji puikiai iliustruoja tuometinį vienuolyno vidaus gyvenimą. Čia nėra pikantiškų kasdienio gyvenimo detalių, maisto receptų, nekalkuliuojamos išlaidos ar pajamos. Tačiau šiuose kapitulos aktuose fiksuojami svarbiausi bendri vienuolių priimti nutarimai Pažaislyje, paskirstytos pareigos ereme, svarstomi novicijų priėmimo ir jų studijavimo klausimai. Priorai kamaldulių eremuose turėjo didelę valdžią, tačiau vienašališkai galėjo spręsti tik einamuosius klausimus: kam kokius darbus paskirstyti, kaip leisti lėšas įprastiems poreikiams, kaip nubausti. Tačiau visi ilgalaikiai klausimai – naujų narių, dovanojimų priėmimas, net miško kirtimas ar pastatų palivarkuose statybos

98 BUJ, Zbiór kamedułów, 24. Šioje knygoje gana nuosekliai registruotos išlaidos nuo 1637 m. iki net 1708 m.

99 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (toliau – BCz), 2141–2142. Išlaidų knygos vestos 1692–1748 ir 1754–1780 m. laikotarpiais.

100 Gruzijos Rankraščių Institutas Tbilisyje (toliau – GRI), Var. 20. Knyga turi seną (galbūt Pažaislio bibliotekos?) lipdę su nr. 696. Rankraštinės knygos formatas 16 × 20 cm.

ir remontas – turėjo būti suderinti su kapitula. Panašiai ir novicijų atveju: jie turėjo besąlygiškai klausyti savo tiesioginio vadovo, magistro. Tačiau noviciato pradžia ir pabaiga, net ir studijų pakopų perėjimas, turėjo būti suderintas gavus pritarimą eremo kapituloje. Yra išlikusios kelios kitų Lenkijos ir Lietuvos provincijos eremų kapitulų aktų knygos¹⁰¹. Pavyzdžiui, žinomos trys Rytvianų eremo kapitulų knygos, vestos 1679–1685, 1753–1757 ir 1757–1819 m., taip pat po dvi Varšuvos (1715–1730 ir 1730–1791) bei Vygrių (1714–1745 ir 1754–1774) kapitulų knygos¹⁰². Jose pateikiama informacija dažniausiai nieko konkrečiai nepasako apie Pažaislio vienuolyną, tačiau labai naudingos bendrai provincijos istorijai, vienuolių biografijoms tirti ir, žinoma, geriau atskirų vienuolynų istorijai suprasti. Neretai į eremų kapitulų knygas būdavo įrašomi ir Generalinėje kapituloje priimti nutarimai, galiojantys visai provincijai. Visi generalinių kapitulų ir Dietų, įprastai vykdavusių Monte Koronoje, nutarimai būdavo surašomi į atskirą knygą. Šiandien Fraskati eremo archyve saugomos dvi tokios knygos (*Atti capitolari generali*), kuriose surašyti 1685–1743 ir 1762–1834 m. nutarimai. Į Fraskati po Monte Koronos vienuolyno uždarymo buvo pervežta didelė dalis vienuolijos archyvo, todėl čia esama ir kitų su Lenkijos ir Lietuvos provincija susijusių dokumentų¹⁰³. Tiesa, archyvas kol kas nėra sutvarkytas, dokumentai ne-suregistruoti ir neaprašyti, todėl tikėtina, kad ateityje naudingų ir įdomių duomenų apie Pažaislio istoriją dar gali suteikti nemažai¹⁰⁴.

Jau užsiminta apie Pažaislio dokumentus, netikėtai atsidūrusius Gruzijoje. Prie istorinių šaltinių leidybos minėta ir Guidetti parengta publikacija¹⁰⁵. Tai buvusio Lenkijos ir Lietuvos generalinio vikaro t. Giovanni Avogadri paliktas pasakojimas apie Pažaislio steigimo istoriją, kaip teigiama, parengtas 1680 m. vykdytos vizitacijos

101 Šios rankraštinės knygos kadaise buvo iš Krokuvos Bielianų eremo išvežtos į Bieniševo eremą, o dabar jas planuojama perduoti Krokuvos Jogailaičių universiteto bibliotekai ir ateityje turėtų būti prieinamos skaitytojams. Už kai kurių šių knygų nuotraukų parūpinimą nuoširdžiai dėkoju istorikui Rafałui Witkowskiui. Kadangi šios nuotraukos buvo darytos Bieniševo ereme, nuorodos pateikiamos į šio vienuolyno archyvą.

102 Šios knygos, saugomos Bieniševo ereme, kol kas buvo nenumeruotos, todėl pateikiant nuorodas į jas puslapiai nėra nurodomi.

103 M. Paknys, Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija, p. 195. Šiame archyve 1973 m. darbavosi prelatas Paulius Jatulis (1915–1995), kuris atrinko su Pažaisliu besisiejantį dokumentus, daugiausiai fundatoriaus Paco laiškus vienuolijos vyresnybei.

104 Lenkijos ir Lietuvos provincijos dokumentai surinkti ir surišti į kelias knygas: Archivio Sancti Eremi Tuscolano in Frascati (toliau – ASET), vol. 39: *Polonia*, pars 1, pars 2; vol. 10: *Polonia e Lithuania*; Eremo di M. Argentini), tačiau jose tikrai nėra visi surinkti su provincija susiję dokumentai.

105 G. M. Guidetti, La relazione scritta da Giovanni degli Avogadri, p. 169–196.

pagrindu, tik surašytas po kelių metų. 20 puslapių rankraštyje pasakojama apie fundatoriaus Paco vienuolyno steigimo intencijas ir dovanojimus, svarbiausius įvykius, išvardinami pagrindines pareigas ereme ėję vienuoliai. Rankraštyje taip pat užsimenama, kaip Pacas pakeitęs Pažaislio kalno vardą į Mons Pacis, norėdamas, žinoma, įamžinti savo giminės vardą, bet drauge vildamasis, kad jo tokia dosni fundacija užtikrinsianti kraštui taiką. Taigi fundatorius Pacas norėjęs, kad kalno vardas šlovintų ir Pacų giminę, ir Taiką šalyje. Gerbiant fundatoriaus intencijas, Pažaislį derėtų vadinti ne ramybės, ne santarvės, ne susitaikymo ar dar kaip panašiai, o Taikos kalnu. Įdomu ir tai, kad šį Avogadri rankraštį matė, savo knygoje paminėjo ir iš jo apie Pažaislio istoriją žinių sėmėsi jau minėti XVIII a. kamaldulių istorikai Mittarelli ir Costadoni¹⁰⁶. Nemaža sėkmės dalimi galima laikyti ir tai, kad rankraštis rastas Kamaldolio vienuolyno archyve. Šis vienuolynas brangus ir svarbus visiems kamalduliams, nes manoma, kad čia pirmąjį vienuolyną įkūręs šv. Romualdas. Tačiau Kamaldolio eremas niekuomet nepriklausė Monte Koronos kongregacijai, kaip kad Pažaislio eremas bei visa Lenkijos ir Lietuvos provincija. Esu tikras, kad Pažaislio istoriją geriau pažinti padedančių istorinių šaltinių ateityje atsiras dar ne vienas.

Kitas intriguojantis istorijos šaltinis – XVII a. pradėta vesti ir XVIII–XIX a. pildyta Pažaislio kamaldulių kronika. Šiandien jos likimas nežinomas, nors apie tokią kroniką liudija ne vienas šaltinis. XIX a. stačiatikiai vienuoliai atliko kronikos vertimą iš lotynų į rusų kalbą, jis yra išlikęs iki mūsų dienų¹⁰⁷. Šiuo vertimu, aprašydama Pažaislio vienuolyno istoriją, itin dažnai rėmėsi Kairiūkštytė-Jacinienė¹⁰⁸. Aišku, negalime tiksliai žinoti, ar vertimas atliktas išsamus, ar tik fragmentiškas, ar nesuspauniotos datos, minimi asmenys, ar verčiant neįpinta į tekstą savų interpretacijų. Tačiau akivaizdu, kad Pažaislio kronika buvo (o gal dar kur nors ir tebesanti) labai vertingas Pažaislio istorijos šaltinis. Joje pasakojama fundatoriaus Paco gyvenimo istorija, išsilavinimo siekimas ir tėvų rodytas krikščioniško gyvenimo pavyzdys. Kronikos vertime pateikiama nemažai tiek smulkmeniškų faktų, tiek įvairių tekstų, įrašų vertimų. Pasakojama, pavyzdžiui, kad Pacui parinkus fundacijos vietą, buvę pasiųsti du kamalduliai, t. Jeronimas su t. Bernardu, kurie turėjo ją apžiūrėti ir pranešti savo įspūdžius Generalinei kapitulai. Visa tai patvirtina ir Generalinės kapitulos protokolai. O štai dar vienas ankstyvosios vienuolyno istorijos pavyzdys. 1664 m.

106 J. B. Mittarelli, A. Costadoni, op. cit., t. VIII, p. 375; Pažaislio legendos ir tikrovė, p. 50.

107 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 605, ap. 2, b. 2458, p. 1–86.

108 H. Kairiūkštytė-Jacinienė, Pažaislio baroko vienuolynas, p. 9, 15, 22, 31–33, 35, 37, 50–51, 53, 62, 64, 77, 86, 95, 105, 107–110, 129, 212.

lapkričio 3 d. Pacas pasirašė fundacinį aktą, o po trijų dienų numatė su garbinga svita atvykti į Pažaislį ir įteikti dovanojimus kamalduliams bei iškelti čia šventę. Dieną prieš tai gausiai liję ir manyta, kad lietus galys sugadinti šventę, bet numatytą dieną išsigiedriję ir viskas (dovanojimas, Mišios, pamokslas ir šventė) praėję labai sklandžiai. Įdomiausia, kad šias smulkmenas beveik tokiais pat žodžiais savo Pažaislio steigimo aprašyme mini ir minėtas vizitatorius Avogadri!¹⁰⁹ Vadinasi, ir jis, lankydamasis Pažaislyje 1680 m., skaitė šią kroniką ir pasižymėjo Pažaislio istorijos detales, kurias vėliau įtraukė į savo aprašymą. Tiesa, rusiškame vertime galima sutikti ir akivaizdžių klaidų. Pavyzdžiui, čia įsivėlusį fundatoriaus Kristupo Zigmanto Paco ir jo žmonos Klaros Izabelės de Mailly vienintelio sūnaus gimimo datos klaida – ji čia nurodyta 1665 m. gruodžio 28 d., nors kiti šaltiniai vienareikšmiškai liudija, kad sūnus gimęs 1661 m. gruodžio 20 d. ir miręs gruodžio 28 d. Varšuvoje¹¹⁰. Bet kokių atveju Pažaislio kronika buvo puikus ir vertingas šaltinis, apie kurį šiandien geriausiai liudija išlikęs vertimas.

Ne tik rankraščiai, bet ir kai kurios senosios publikacijos yra puikus istorinis šaltinis kamaldulių istorijai tirti. Keliose jų jau buvo skelbiami Lenkijos ir Lietuvos provincijos kamaldulių sąrašai¹¹¹. Jau apie 1760 m. Vienoje publikuotas kamaldulio tėvo Serapino (pasaulietiška – Sebastijono Andrychievičiaus) sudarytas abiejų noviciatų (Krokvos ir Pažaislio) amžinuosius įžadus davusių profesų (tėvų ir brolių konversų) sąrašas¹¹². Tiesa, pateikiama informacija čia gana skurdi – nurodomas vienuolinis vardas, įžadų davimo data, o jei vienuolis jau miręs – mirties data ir vienuolinio gyvenimo laikas. Nors publikacija nebuvo išsami, kartais duomenys netikslūs, kartais tėvai įrašomi prie brolių arba atvirksčiai, tačiau šis pirmasis ir anksčiausias vienuolių

109 G. M. Guidetti, *La relazione scritta da Giovanni degli Avogadri*, p. 183–184.

110 M. Paknys, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*, p. 56.

111 Apie LDK vienuolių biografistikos tyrimus bendrai žr.: Liudas Jovaiša, *Lietuvos vienuolių XVI–XIX a. personalinio ir biografinio pobūdžio šaltiniai*, *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 43, sudarė Mintautas Čiurinskas, Vilnius, 2017, p. 140–190.

112 Serapin Andrychiewicz, *Series reverendorum patrum et fratrum eremitarum camaldulensium congregationis Montis Coronae tam eremi Montis Argentini supra Cracoviam in Polonia, quam eremi Montis Pacis supra Caunam in Lithuania, professorum vivorum et vita defunctorum conscripta*, Viennae: Ex typogr. Gheleniana (~ 1760). Apie vienuolių skirtingą statusą vienuolijoje plačiau žr. prie novicijų aptarimo. Čia galima tik pažymėti, kad vienuoliai tėvai ir broliai konversai, nors atlikdavo skirtingas funkcijas eremuose, prisiekdavo amžinuosius įžadus. Broliai oblatai pareigomis dalinosi su broliais konversais, jų statusas eremo viduje buvo kiek žemesnis, nei brolių konversų, tačiau, nedavę amžinųjų įžadų, jie galėjo be didesnių sunkumų palikti vienuoliją.

sąrašas buvo labai naudingas pradėdant sudarinėti tikslesnius ir išsamesnius provincijos kamaldulių sąrašus. Kai kurie šio leidinio egzemplioriai ir toliau buvo pildomi, o ranka vėliau įrašytos vienuolių mirčių datos ir kita informacija praplečia žinias. Pavyzdžiui, Vroclave išlikęs leidinys¹¹³ ranka buvo pildomas, nurodant mirties datą jau po 1760 m., taip pat įrašant naujai įstojusius vienuolius iki 1795 m. Įdomu, kad čia įrašyti daugiausiai įstoję į vienuolijos noviciatą Pažaislyje, todėl beveik galima neabejoti, kad šis leidinys kadaise buvo saugomas Pažaislio bibliotekoje. Net trys tokie leidiniai, kurie buvo pildomi vėliau ranka, dabar saugomi Krokovoje Čartoryskių bibliotekoje: viename iki 1774 m. vidurio¹¹⁴, kitame net iki 1862 m. (daugiausiai surašyti tik Krokuvos novicijai)¹¹⁵, o trečiame su kamaldulių tyrinėtojo Ludwiko Zarewicziaus pastabomis ir pataisymais¹¹⁶. Būtent Zarewicz tapo pirmuoju istoriku, užsiėmusiu Krokuvos kamaldulių vienuolyne saugotais istoriniais dokumentais ir XIX a. antroje pusėje surašiusiu ir paskelbusiu Lenkijos ir Lietuvos kamaldulių provincijos istoriją¹¹⁷. Tyrinėtojas čia trumpai aprašo Krokuvos vienuolyno archyvą, kuris buvęs tikrai didelis: „Čia gausu istorinių dokumentų tiek šio vienuolyno, tiek ir visos provincijos, nuo jos pradžios iki pat dabartinių metų. Čia yra visų vizitacijų aktai, generalinių ir eremų kapitulų aktai, daugybė kilmės dokumentų ir kandidatų liudijimų, jų testamentų, įvairūs laiški, teismo bylų dokumentacija, pajamų ir išlaidų registrai, valdų inventoriai ir t. t.“¹¹⁸ Knygelėje aprašyta kamaldulių istorija nuo šv. Romualdo, vienuolių atsikraustymas į Lenkiją, nurodomi bendri provincijos istorijos bruožai, trumpai išdėstomos atskirų eremų steigimų istorijos ir pateikiami keli priedai, kuriuose surinkta informacija apie pirmąjį kamaldulių fundatorių Lenkijos maršalą Mikalojų Volskį, surinkta liaudies poezija apie kamaldulius, o taip pat, kas mums svarbiausia, skelbiami provincijos generalinių vikarų (aukščiausias pareigas provincijoje turėjusių vienuolių) ir Krokuvos vienuolyno priorų sąrašai¹¹⁹. Ir Zarewicziaus pateikiami sąrašai, ir provincijos istorijos aptarimas labai svarbūs kamaldulių tyrinėjimams, nes žinias jis sėmė tiesiogiai iš archyvinių šaltinių, kurių šiandien teišlikusi nedidelė dalis. Minėtas t. Serapino apie 1760 m. skelbtas vienuolių

113 BOs, Oddział starodruków, XVIII–13643.

114 BCz, 296 I.

115 BCz, 297 I

116 BCz, K 242 I.

117 Ludwik Zarewicz, *Zakon Kamedulów, jego fundacye i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków: Nakładem Władysława Jaworskiego, 1871.

118 Ibid., p. 29–30.

119 Ibid., p. 97–123.

sąrašas XXI a. dar buvo du kartus publikuotas. Iš pradžių tai padarė Witkowski¹²⁰, o vėliau į savo publikaciją jį įtraukė kun. Ignacy Bruździński¹²¹. Naudinga, kad šiose publikacijose sąrašai gausiai papildyti (iki XIX a. vidurio), informacija patikslinta ir pateikiama kur kas gausesnė, rengiant juos naudotasi buvo ne tik minėtomis Zarewicziaus rankraštinėmis pastabomis, bet ir Krokuvos vienuolyno rankraštine profesų įrašų knyga, vienuolių nekrologų sąrašais Italijos vienuolynuose, kai kuriais kitais archyviniais dokumentais. XVIII a. antroje pusėje pradėtos publikuoti kongregacijos kamaldulių rubricelės¹²², kuriose paprastai buvo skelbiami mirusių kamaldulių vardai¹²³. Konkrečių vienuolynų vienuolių sąrašai skelbti ir kai kuriuose atskiruose straipsniuose¹²⁴.

Tarp svarbiausių publikuotų kamaldulių istorijos šaltinių paminėtinos kongregacijos konstitucijos. Jų redakcijos būta ne vienos, vėlesnė paprastai vis papildanti ar paaškinanti ankstesnę. Kamalduliai laikėsi Šv. Benedikto regulos¹²⁵, todėl ir jų konstitucija buvo suskirstyta, kaip ir regula, į 73 skyrius. Kiekvienas jų turėjo dar savo, tik kamalduliams aktualius ir galiojančius paaškinimus. Kai kurie paaškinimai buvo labai išplėtoti, kaip antai 19-as skyrius, kuriame rašoma apie pamaldų tvarką – jį sudarė dar papildomai prirašytas 21 punktą. Bet būta ir tokių skyrių, kurie kamalduliams nebuvo aktualūs arba jų tvarka buvo kiek kitokia, nei nurodyta reguloje. Pavyzdžiui, Šv. Benedikto regulos 2-as skyrius skelbė, kad

120 Katalogi monastyczne: Series Reverendorum Patrum et Fratrum Eremitarum Camaldulensium Congregationis Montis Coronae tam eremi Montis Argentini supra Cracoviam in Polonia, quam eremi Montis Pacis supra Caunam in Lithuania professorum vivorum et vita defunctorum conscripta, *Monastica Polonorum. Fontes et Studia*, t. 1, red. Andrzej Marek Wyrwa i Rafał Witkowski, Warszawa: DIG, 2009, p. 185–221.

121 Andrzej Bruździński, Bielany – ulubione miejsce Krakowa. Związki bielańskich kamedułów z Krakowem w okresie staropolskim, *Folia Historica Cracoviensia*, t. 17: Krakow, 2011, p. 31–78.

122 L. Jovaiša, Lietuvos vienuolijų XVI–XIX a. šaltiniai, p. 147, 151.

123 Anksčiausiai 1755 m. Padujoje: *Directorium divini officii persolvendi juxta ritum monasticum ad usum eremitarum Camaldulensium congregationis Montis Coronae*, Patavii, 1755. Vėliau dažniausiai leista Vienoje. Problema tik tokia, kad šiuose leidiniuose skelbiami mirusių vardai ir vieta, bet nenurodomi tikslūs metai, o rubricelės buvo skelbtos įprastai rudenį, todėl informacija būdavo įtraukiama nuo praėjusių metų rudens iki maždaug tų metų, kuriais skelbiama, vasaros pabaigos, kada buvo baigiamas rengti konkretus rubricelės leidinys.

124 Superiorzy i przeorzy eremu ojców kamedułów pod wezwaniem Pięciu Braci Męczenników w Bieniszewie w latach 1663–1819, 1937–1940 i 1945–1986, *Dzieje Kazimierza Biskupiego*, cz. 2: *Dzieje kultu Pięciu Braci Męczenników w Polsce i Europie*, red. Antoni Szymkowski, Kazimierz Biskupi: Urząd Gminy w Kazimierzu Biskupim, 2002, p. 281–284; M. Paknys, Vienuolių pareigos, p. 231–280; M. Paknys, Kandidatai į kamaldulius, p. 283–303.

125 *Šventojo Benedikto regula*, vertė Kęstutis Gražys, Vilnius: Aidai, 1997.

aukščiausia valdžia vienuolynuose yra abatų rankose ir čia reguloje buvo apibūdinama jų valdžia. Tuo tarpu kamalduliai savo konstitucijose prie šio skyriaus tik pažymėjo, kad pas juos abatų nėra, eremus valdo priorai, o visą kongregaciją – tėvas majoras. Šv. Benedikto regulos 59-ame skyriuje užsimenama apie kilmingųjų į vienuolyną atiduotus vaikus, tačiau kamalduliai tik pažymėjo, kad šis skyrius jiems neaktualus, nes jie į savo noviciatus nepriima jaunesnių nei 20 metų jaunuolių, o vaikų negloboja. Kamaldulių konstitucijos turėjo dar papildomą II dalį (su 17 skyrių), kurios nebuvo Šv. Benedikto reguloje – čia buvo aiškinama generalinių kapitulų tvarka: kada renkamosi, kur, kokia svarstymų eiga vykdomi rinkimai ir priimami nutarimai. Pirmosios konstitucijos buvo publikuotos dar XVI a.¹²⁶, o 1639 m. popiežiaus Urbono VIII patvirtintos kamaldulių konstitucijos¹²⁷ išleistos atskira knygele¹²⁸. Visgi Pažaislio istorijai aktualiausios ir ilgiausiai galiojo 1669 m. rugsėjo 27 d. popiežiaus Klemenso IX patvirtintos konstitucijos, kurios buvo skirtos jau grynai Monte Koronos kongregacijai, iš jos buvo išbraukti neseniai atskilusių kamaldulių cenobitų punktai. Šios konstitucijos netrukus buvo publikuotos itališkai¹²⁹, lotyniškai¹³⁰, o XVIII a. – ir vokiškai¹³¹. Generalinėse kapitulose dar XVII a. buvo nutarta, kad valiojama išleisti kamaldulių konstitucijas ir vietos kalba (1681, 1683 m. nutarimai), tačiau lenkiškai Monte Koronos kongregacijos kamaldulių konstitucijos publikuotos tik XX a. pradžioje¹³². Šio leidimo redakcijos pagrindas

126 *In Regulam diui patris Benedicti declarationes; et Constitutiones patrum ordinis Camaldulen*, Florentiae, 1572; *Regula della vita Eremitica stata data dal B. Romualdo a i suoi Camaldolensi, overo le Constitutioni Camaldolensi tradotte novamente della lingua latina nelala toscana*, in Fiorenza, Bartholomeo Sermartelli, 1575; *La regola di San Benedetto, con le costituzioni delli eremiti di S. Romualdo dell' Ordine Camaldolese*, in Venetia: appresso Mattio Valentini, 1595.

127 Apie įvairius kamalduliams pritaikytus konstitucijų leidimus ir rankraščių pavidalu plitusių variantus dar žr.: P. T. Lugano, op. cit., p. 136–174.

128 *Regola di S. Benedetto con le constitutioni della congregazione de gli Eremiti Camaldolesi*, in Roma, per gli Heredi di Francesco Corbellerti, 1639.

129 *Regola di S. Benedetto e Costituzioni della Congregazione degli Eremiti Camaldolesi di Monte Corona, reuiste, et approuate dal sommo pontefice Clemente nono*, in Roma: appresso Filippo de' Rossi, 1670.

130 *Regula S. Benedicti et constitutiones Congregationis Camaldulensium Montis Coronae, visae et approbatae a Summo Pontifice Clemente Nono*, Cracoviae: typ. M. Iacobi Moscicki, 1674; *Regula S. Benedicti et constitutiones congregationis eremitarum Camaldulensium Montis Coronae. Visae et approbatae a Summo Pontifice Clemente Nono*, Viennae: typis Leopoldi Voigt, 1695.

131 *Regul des heiligen Benedicti und Sabungen der versammelten Camaldulenser eremiten von Monte Corona. Durchsehen und bestättiget von Ehro Päpstl. Heiligkeit Clemente Den Ehlften Cum Permissu Superiorum*, gedruckt zu Wienn, den Maria Theresia Boigtin, Wittis, 1726.

132 *Regula św. Benedykta i konstytucje zgromadzenia kamedulów-pustelników Góry Koronnej*, Kraków: Nakład oo. Kamedulów w Bielanach, 1912.

buvo dar popiežiaus Klemenso IX 1669 m. patvirtintos konstitucijos, tik įterpiančios ir paaiškinančios vėliau priimtus pakeitimus. Dabartinės kongregacijos konstitucijos¹³³ jau gerokai pasikeitusios ir labiau pritaikytos šiandienams iššūkiams.

Nors lenkiškai konstitucijos ir nebuvo spausdintos, tačiau provincijos eremuose į lenkų kalbą jos išverstos buvo. Ne kartą kamaldulių dokumentuose užsimenama, kad broliai oblatai, o kartais ir kai kurie broliai konversai nelabai supranta lotyniškai, o juk pagrindinį vienuolijos veiklą reglamentuojantį ir daugiausiai gyvenimo tvarką eremuose nustatantį dokumentą suprasti buvo būtina bei neatsiejama nuo vienuoliškosios kasdienybės. Konstitucijų 58-as skyrius nustatė, kad jau per išbandymo laikotarpį kandidatas turi uoliai skaityti regulą ir konstitucijas, idant geriau suprastų vienuolinį gyvenimą kamaldulių eremuose, o stojant į noviciatą jis buvo šių dalykų klausinėjamas. Ištraukos iš regulos ir konstitucijų dažnai buvo skaitomos pirmųjų (*Prima*) ir dienos baigiamųjų (*Completa*) liturginių valandų metu. Taip pat 73-ias skyrius įpareigojo vienuolius kiekvieną dieną prieš baigiamąsias dienos liturgines valandas šiek tiek paskaityti regulos ir konstitucijų tekstų. Taigi rankraštinės konstitucijų lenkiškų vertimų knygos tikrai naudotos Lenkijos ir Lietuvos provincijos eremuose. Kai kurios jų išlikusios iki dabar. Bieniševo ereme buvo 1700 m. į lenkų kalbą išverstų konstitucijų rankraštis¹³⁴. Jis naudotas pakankamai ilgai – dar 1775 m. įrašas šioje rankraštinėje knygelėje liudija, kad tada ji duota naudotis klierikui Liudvikui. Kadangi žinoma, kad klierikas (o vėliau tėvas) Liudvikas 1775–1778 m. ėjo įvairias pareigas Rytvianų ereme¹³⁵, tai tikriausiai ten tuo metu ir buvo skaitoma ši knyga. Žinomas ir kitas lenkiško vertimo rankraštis, parengtas 1795 m. ir patekęs į Vilniaus universitetą¹³⁶, todėl didelė tikimybė, kad buvęs „lietuviškuose“ – Vygrių arba Pažaislio eremuose. Beje, verčiant šią redakciją, kai jau buvo juntamas Lenkijos ir Lietuvos provincijos išskaidymas ir trūkinėjant tiesioginiams ryšiams su Monte Koronos eremu, vertime akivaizdžiai trumpintos ar net praleistos neaktualios konstitucijų vietos – apie generalinių kapitulų susirinkimų organizavimą, t. majoro

133 *Konstytucje Kongregacji Pustelników Kamedulów Góry Koronnej*, Kraków: Bielany, 1991.

134 Bieniševo eremo archyvas: *Reguła S. Benedikta i Konstytucje Kongregacyey Eremitow Kamaldulow Montis Coronae, widziane y approbowane od Nawyzszego Biskupa Oyca S. Klemensa IX. Po Polsku przepisane Roku XDCC*. Už rankraščio kopiją nuoširdžiai dėkoju istorikui Rafałui Witkowskiui.

135 Bieniševo eremo archyvas, Rytvianų eremo kapitulos aktų 1757–1819 m. knyga.

136 Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUBRS), f. 3, b. 1863: „Konstytucje czyli ustawy zgromadzenia Pustelników Kamedulskich Góry Korony od Klemensa IX Naywyższego biskupa widziane y approbowane, a przez pewnego pustelnika kamaldulskiego Góry Korony z łacińskiego na polski język z wszelką pilnością RP 1795 przetłumaczone“.

rinkimus ir kiti mažiau svarbūs kongregacijos klausimai. Šiedu pavyzdžiai tik liudija, kad rankraštiniai konstitucijų vertimai buvo naudojami, ir jų būta kur kas daugiau, nei išlikę iki šiol.